

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΑΤΡΩΝ
UNIVERSITY OF PATRAS

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΠΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

“ Ο παιδαγωγικός ρόλος της συμμετοχής σε φορείς της Κοινωνίας
των Πολιτών”

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ : ΚΩΣΤΙΝΑ ΜΑΡΙΑ

ΑΜ: 15935

Επιβλέπουσα: Δρ. Παναγιώτα Βάθη-Σαράβα

Επίκουρη Καθηγήτρια

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ 2020

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΑΤΡΩΝ
UNIVERSITY OF PATRAS

Η έγκριση της πτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Διοικητικής Επιστήμης και Τεχνολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος.

Περίληψη

Στην σύγχρονη εποχή όπου τα τελευταία χρόνια είναι εμφανή τα σημάδια της κοινωνικής, οικονομικής και ανθρωπιστικής κρίσης είναι σημαντικό να δούμε πως η συμμετοχή των ατόμων από νεαρή ηλικία σε ομάδες της κοινωνίας των πολιτών μπορεί να συμβάλλει στην αλλαγή και πρόληψη αυτών των προβλημάτων. Ο ρόλος των κοινωνικών ομάδων είναι να κινητοποιούν το άτομο ώστε να συμβάλλει θετικά στο κοινωνικό περιβάλλον. Είναι φανερό πλέον η ανάγκη για κοινωνικά ευαισθητοποιημένα άτομα. Μέσα στα χρόνια οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών έχουν αντιμετωπίσει με επιτυχία αρκετά κοινωνικά προβλήματα. Βασικός πυλώνας στην διαδικασία κινητοποίησης του ατόμου αποτελούσε ανέκαθεν το σχολείο. Το άτομο είναι πιο εύκολο να εξελιχθεί και να αναπτύξει δεξιότητες με τα κατάλληλα ερεθίσματα σε νεαρή ηλικία. Έτσι στην παρούσα πτυχιακή θα δούμε πως οι κοινωνικές ομάδες και η εκπαίδευση συμβάλλουν στην προσωπικότητα των ατόμων θετικά, ώστε να σχηματιστεί ένα υγιές κοινωνικό σύνολο στο μέλλον.

Λέξεις κλειδιά

Ενεργός πολίτης, Κοινωνία των πολιτών, Εκπαίδευση, Θεωρία Habermas, MUN

Abstract

In the modern age where the signs of the social, economic and humanitarian crisis are more than obvious the last few years, it is important to see how the participation of individuals from a young age in civil society groups can contribute in changing and preventing these problems. The role of civil society groups is to mobilize the individual to contribute positively to the social environment. The need for socially aware people is now apparent. Over the years, civil society groups have successfully tackled several social problems. The school has always been a key pillar in the process of mobilizing the individual. People are easier to evolve and develop skills with the right motivation in such a young age. So in this dissertation we will see how

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΑΤΡΩΝ
UNIVERSITY OF PATRAS

social groups and education contribute positively to the personality of individuals, in a way that a healthy social total is formed in the future.

Key words

Active citizen, Civil society, Education, Habermas Theory, MUN

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	3
Λέξεις κλειδιά.....	3
Abstract	3
Key words.....	4
Εισαγωγή.....	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο.....	8
Η κοινωνία των πολιτών.....	8
1.1 Πώς ορίζεται η κοινωνία των πολιτών.....	8
1.2 Ιστορικά στοιχεία της κοινωνίας των πολιτών.....	10
1.3 Οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών και ο εκπαιδευτικός τους ρόλος.....	13
1.3.1 Οι κοινωνικές ομάδες σήμερα.....	13
1.3.2 Κοινωνικά κινήματα.....	15
1.3.3 Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.)	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο.....	21
Βασικά σημεία της θεωρίας του Habermas και ενεργός πολίτης.....	21
2.1 Η θεωρία του Habermas για τις μορφές της σύγχρονης κοινωνίας.....	21
2.2 Το σχολείο και η κοινωνία των πολιτών.....	25
2.3 Ο Ενεργός πολίτης.....	28
2.4 Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία.....	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο.....	35
Εκπαιδύοντας τους πολίτες του αύριο.....	35
3.1 Καλλιέργεια της δημιουργικότητας στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης.....	35
3.2 Ο ρόλος της συμμετοχής σε διαθεματικές δραστηριότητες, Projects, σχολικούς συνεταιρισμούς κλπ., στη διαμόρφωση του ενεργού πολίτη.....	39
3.3 Ο ρόλος της συμμετοχής των μαθητών σε προγράμματα MUN.....	42
3.4 Τα μη οικονομικά οφέλη της εκπαίδευσης.....	45
3.4.1 Το πρόγραμμα αξιολόγησης μαθητών PISA.....	48
Συμπεράσματα.....	55
Βιβλιογραφία.....	57

Εισαγωγή

Στην παρούσα πτυχιακή θα αναφερθούμε στον πολύπλευρο και εξαιρετικά σημαντικό ρόλο της κοινωνίας των πολιτών στον τομέα της παιδαγωγικής εκπαίδευσης. Ο παιδαγωγικός ρόλος των ποικίλων κοινωνικών οργανώσεων είναι κάτι που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Αυτό συμβαίνει μέσα από μια δημιουργική διαδικασία που ενθαρρύνει την ανάπτυξη καινοτόμων ιδεών. Το να αποτελεί ένα άτομο μέρος αυτών των ομάδων είναι κάτι που μπορεί να το οδηγήσει μέσα από μια συνεχή παιδαγωγική διαδικασία στην ατομική και κοινωνική εξέλιξη. Έτσι στα κεφάλαια της παρούσας εργασίας θα αναφερθούμε αναλυτικά και διεξοδικά σε όλους τους επιμέρους τομείς της διαπαιδαγώγησης μέσω των φορέων της κοινωνίας των πολιτών και το γιατί είναι σημαντική η συμμετοχή των ατόμων σε αυτές, ώστε να είναι ενεργά για την κοινωνία άτομα.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναφερθούμε σε εισαγωγικές έννοιες γύρω από τον ορισμό και την σημασία των φορέων που απαρτίζουν την κοινωνία των πολιτών. Θα δούμε τις ποικίλες έννοιες που έχει ο όρος των συγκεκριμένων φορέων από το ξεκίνημά του μέχρι σήμερα. Για αυτό τον λόγο θα αφιερώσουμε και ένα υπό κεφάλαιο στην ιστορική εξέλιξη αυτών των φορέων καθώς το ξεκίνημά τους φαίνεται να χρονολογείται στα χρόνια του μεσαίωνα. Θα δούμε τον ιστορικό τους ρόλο τόσο σε Ευρωπαϊκό όσο και Ελληνικό επίπεδο. Στην τρίτη και πιο σημαντική υπό ενότητα του πρώτου κεφαλαίου θα αναλύσουμε τον εκπαιδευτικό ρόλο των φορέων στην κοινωνία και θα τους εξετάσουμε χωρίζοντάς τους σε κοινωνικά κινήματα και Μ.Κ.Ο (Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις). Ο διαχωρισμός αυτός θα μας βοηθήσει να αναφερθούμε σε φορείς που διαδραμάτισαν και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνία μέχρι και σήμερα και το τι πέτυχαν.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στην παιδαγωγική διάσταση της κοινωνίας των πολιτών, βασιζόμενη στην θεωρία του Habermas. Θα αναφερθούμε σε σημαντικούς όρους όπως το ανθρώπινο κεφάλαιο, ο ορθολογικός διάλογος, η ορθή μαθησιακή διαδικασία και το πως επιδρούν τόσο ατομικά όσο και στο κοινωνικό σύνολο. Άλλωστε ανέκαθεν η εκπαιδευτική διαδικασία αποτελούσε ένα πεδίο

αντιπαράθεσης σχετικά με το βαθμό στο οποίο επιδρά στο άτομο και πως το άτομο αφομοιώνει τα όσα διδάσκεται.

Το τρίτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την εκπαίδευση των πολιτών του αύριο. Θα δούμε πως το σχολείο μπορεί να διαδραματίσει έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην δημιουργία ενεργών πολιτών για την κοινωνία του αύριο. Μέσα από την συμμετοχή σε σχολικές δραστηριότητες όπως τα project και οι σχολικοί συνεταιρισμοί θα γίνει κατανοητό ότι ο μαθητής εξελίσσεται και λαμβάνει γνώσεις τις οποίες δεν θα βρει σε μια σχολική αίθουσα. Ίσως η πιο σύγχρονη δραστηριότητα από την οποία ο μαθητής μπορεί να αποτελέσει τον αυριανό ενεργό πολίτη είναι η προσομοίωση των οργάνων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Μια δραστηριότητα η οποία βασίζεται στην ανταλλαγή απόψεων και την παράθεση επιχειρημάτων μέσω του διαλόγου. Θα δούμε επίσης ότι η εκπαίδευση έχει πολλά περισσότερα οφέλη να προσφέρει πέρα από τα οικονομικά, τα οποία είναι και τα πιο διαδεδομένα. Τέλος θα αναφερθούμε στην αξιολόγηση PISA η οποία αποτελεί το πιο σύγχρονο μέσο μέτρησης της εκπαιδευτικής διαδικασίας στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της καθημερινής ζωής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η κοινωνία των πολιτών

1.1 Πώς ορίζεται η κοινωνία των πολιτών

Ο όρος κοινωνία των πολιτών έχει αρκετές έννοιες καθώς η εξέλιξη του στο πέρασμα των ετών προσέθετε και κάτι διαφορετικό στον ορισμό. Αρχικά ο όρος είναι συνυφασμένος με μια άλλη έννοια αυτή του ενεργού πολίτη (την οποία θα δούμε αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο), δηλαδή αυτός που συμμετέχει ενεργά στην κοινωνική ζωή εκφράζοντας την άποψή του και όντας υπεύθυνος απέναντι στον εαυτό του και τους υπόλοιπους. Με άλλα λόγια ένα σκεπτόμενο άτομο (Ντόκος, 2010).

Ο πιο κλασσικός και ευρέως διαδεδομένος ορισμός της κοινωνίας των πολιτών αναφέρει ότι αποτελεί τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του κράτους και της αγοράς ή του νοικοκυριού κατά άλλους και είναι ένας αυτοκυβερνούμενος κοινωνικός χώρος ο οποίος αποτελείται από θεσμούς, ομάδες και οργανώσεις οι οποίες λειτουργούν ενάντια του άκρατου ατομικισμού της αγοράς και ενάντια του κρατικού αυταρχισμού (Μουζέλης, 2002). Έχοντας ως βάση αυτή την έννοια μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μια ταύτιση σε μεγάλο βαθμό με τον τρίτο τομέα ο οποίος περιλαμβάνει την κοινωνική οικονομία, την αλληλέγγυα οικονομία καθώς και τον μη κερδοσκοπικό Τομέα. Ο τρίτος τομέας διέπτετε από δύο πολιτικές διαστάσεις ουτοπικές και συμβολικές. Αυτές αποτελούν μέρος της απονομιμοποίησης της πολιτικής αλλά και της δημοκρατίας (Βάθη-Σαράβα, 2014). Υπό αυτό το πρίσμα η κοινωνία των πολιτών είναι κομμάτι μιας δημοκρατίας που χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό καθώς πρόκειται για μια συναινετική και συμμετοχική διαδικασία που επιφέρει

μεταρρυθμίσεις στο σύστημα, χωρίς όμως να το ανατρέψει ολοκληρωτικά. Επιπρόσθετα μια δεύτερη διάσταση συνδέεται με τις αρχές του αυτοκαθορισμού και της αυτονομίας, μέσα σε ένα περιβάλλον νέας διάρθρωσης της οικονομίας και μιας κοινωνίας που διέπεται από νέες αξίες και ιδεώδη.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελεί κάτι σαν τρόπο ζωής για τα άτομα που συμμετέχουν. Σε αυτόν τον κοινωνικό χώρο τα άτομα συμμετέχουν ηθελημένα και έχουν τον κοινό στόχο της λύσης κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων. Σε αυτό το σημείο συναντάται η κοινωνία των πολιτών με την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία. Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία για να λειτουργήσει προϋποθέτει την ύπαρξη κοινωνικού κεφαλαίου κάτι το οποίο μπορεί να αντληθεί μέσα από κοινωνίες των πολιτών. Επίσης όταν αναφερόμαστε σε μια κοινωνική οικονομία θα πρέπει να έχουμε υπόψιν μας ότι αναφερόμαστε σε ένα σύνολο κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων που συμβάλλουν στους τομείς της παραγωγής, της συναλλαγής και της κατανάλωσης με στόχο να καλύψουν τις ανάγκες όσο περισσότερων ατόμων του κοινωνικού συνόλου μπορούν. Στην κοινωνία των πολιτών εντοπίζεται μια ταύτιση με τις μη κερδοσκοπικές και μη κρατικές οργανώσεις, καθώς και με τυπικές και άτυπες οργανώσεις αλληλεγγύης που χαρακτηρίζονται σε μεγάλο βαθμό από τον εθελοντισμό (Δρακοπούλου, 2018). Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία είναι αδύνατον να λειτουργήσει σε ένα περιβάλλον από το απουσιάζουν φορείς της κοινωνίας των πολιτών. Διέπεται από δημοκρατικές αρχές και αρχές δικαίου, καθώς προάγει την ελευθερία έκφρασης και σέβεται την ιδιωτική ζωή. Θέλοντας να δώσουμε ένα παράδειγμα πάνω σε αυτό μπορούμε να πούμε ότι στην Αμερική και στα κράτη της Ευρώπης εντοπίζονται εύκολα τέτοιοι φορείς καθώς μιλάμε για κράτη που χαρακτηρίζονται από δημοκρατικά πολιτεύματα, ενώ αντίθετα σε χώρες τις Υποσαχάριας Αφρικής και κάποια κράτη της Ασίας όπως η Βόρεια Κορέα η Ταιβάν και το Νεπάλ δεν ισχύει το ίδιο λόγο απολυταρχικών καθεστώτων εξουσίας (Acemoglu & Robinson, 2012).

Ένας άλλος πιο απλοποιημένος ορισμός για την κοινωνία των πολιτών αναφέρει ότι είναι το σύνολο του δημόσιου χώρου μεταξύ νοικοκυριού και κράτους χωρίς όμως να περιλαμβάνει τους δυο αυτούς θεσμούς. Ο όρος αυτός στην ουσία αντισταθμίζει την

έλλειψη που υπάρχει σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής. Οι φορείς κοινωνίας των πολιτών με βάση τα όσα αναφέραμε μέχρι τώρα εκδηλώνονται συλλογικά και σε δημόσιο χώρο, ενώ αποτελούν την βάση πάνω στην οποία αναπτύσσονται υγιείς σχέσεις μεταξύ των μελών της κοινωνίας οι οποίες συμβάλλουν σε σημαντικό βαθμό στην κοινωνική και οικονομική ευημερία.

Η κοινωνία των πολιτών εκφράζεται μέσα από Μ.Κ.Ο (Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις) όπως οι οργανώσεις Praksis και Άρση σε εθνικό επίπεδο και η Διεθνής Αμνηστία σε διεθνές. Επιπλέον κοινωνικά κινήματα όπως κινήματα για τα δικαιώματα των ζώων και για την παγκόσμια ειρήνη. Επιπρόσθετα εκφράζεται και μέσα από δημόσιες καμπάνιες και εκστρατείες, μέσα από επιτροπές συμβουλευτικού ρόλου που σχηματίζονται με την συνεργασία με εθνικούς και διεθνείς θεσμούς. Αν θα έπρεπε μάλιστα να ξεχωρίσουμε κάποια δράση της κοινωνίας των πολιτών η οποία είναι και η πιο διαδεδομένη μεταξύ του κοινωνικού συνόλου αυτή θα ήταν οι Μ.Κ.Ο, με παραδείγματα όπως η Greenpeace που μάχεται για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και η Actionaid που στοχεύει στην καταπολέμηση της φτώχειας και της ανισότητας στον κόσμο, να αποτελούν τις πιο γνωστές περιπτώσεις.

1.2 Ιστορικά στοιχεία της κοινωνίας των πολιτών

Η έννοια του ενεργού πολίτη με την οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη η κοινωνία των πολιτών έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα καθώς ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια που του παρέχει την κοινωνική ορμή και την ιδιότητα να ζει και να αλληλοεπιδρά σε μια πολιτική κοινωνία. Τόσο ο Έλληνας φιλόσοφος Αριστοτέλης όσο και ο Ρωμαίος πολιτικός Κικέρων μίλησαν για μια πολιτική κοινωνία. Τον Μεσαίωνα, μια ιδιαίτερα διαταραγμένη για τον ανθρωπισμό περίοδο, η πολιτική κοινωνία σήμαινε μια διάσταση της κοινωνίας η οποία είναι και η κυρίαρχη εμπεριέχοντας όλες τις άλλες, αντιτιθέμενη όμως στην θρησκευτική κοινωνία. Ο όρος κοινωνία πολιτών (civil society) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά

στην Αγγλία, περίπου το 1586, από τον θεολόγο R. Hooker στο έργο του με τίτλο 'Laws of Ecclesiastical Community'. Γενικότερα μέχρι το 1688 που ξεκίνησε ο αιώνας του διαφωτισμού η πολιτική κοινωνία σαν έννοια χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει μια πολιτική σχέση η οποία διέπετε από τον νόμο. Έτσι από τον 18^ο αιώνα και έπειτα όρος αποκτά μια νέα σημασία. Η έννοια του κράτους τείνει να μειώνεται στην σημασία του όρου. Ο φιλελευθερισμός που είχε επικρατήσει στο μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο σε αυτό, καθώς έκανε τα άτομα να χρησιμοποιήσουν τον όρο προκειμένου να εκφράσουν έναν αυτόνομο κοινωνικό χώρο ανεξαρτητοποιημένο από κάθε είδους πολιτική, έναν χώρο αγοράς και ιδιωτικής ζωής. Περίπου στα μέσα του 18^{ου} αιώνα ο Σκωτσέζος οικονομολόγος και φιλόσοφος Adam Smith διατύπωσε τον ορισμό της κοινωνίας των πολιτών ως έναν χώρο της αγοράς και των ανταλλαγών όπου τα ιδιαίτερα συμφέροντα των ατόμων και των ομάδων βρίσκουν κοινά σημεία από το αόρατο χέρι της αγοράς προκειμένου να συμβάλλουν στην παραγωγή μιας γενικής ευημερίας για την κοινωνία. Λίγο αργότερα ο Σκωτσέζος φιλόσοφος Adam Ferguson ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελεί τον χώρο μέσα στον οποίο οι άνθρωποι εισχωρούν με σκοπό να ανταλλάξουν ιδέες και απόψεις καθώς και προϊόντα μεταξύ τους. Επιπλέον παρομοίασε την κοινωνία των πολιτών με την εμπορική κοινωνία μέσα στην οποία μπορούν να λάβουν χώρο αναρίθμητες κοινωνικές επιλογές, οι οποίες όμως δεν θα διακατέχονται από την παράδοση και από κοινωνικές προκαταλήψεις προγενέστερων ετών. Με λίγα λόγια ο αιώνας του διαφωτισμού βρήκε μια νέα αλήθεια και έναν νέο τρόπο ελεύθερης έκφρασης, απαλλαγμένο από αντιλήψεις που κυριαρχούσαν στο παρελθόν (Πύργος, 2017).

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ωστόσο ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της κοινωνίας των πολιτών δέχτηκε αρκετή κριτική και αμφισβήτηση. Για πρώτη φορά ο όρος εκφράστηκε με αρνητικά στοιχεία. Διανοούμενοι όπως ο Karl Marx και ο George Hegel ανέφεραν ότι η κοινωνία των πολιτών χαρακτηρίζεται από μεροληπτικότητα και εκφράζει τα πράγματα από μια μονόπλευρη σκοπιά. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθούν νέοι ορισμοί. Έτσι ο Hegel αναφέρει ότι η κοινωνία των πολιτών αποτελεί το πεδίο μεταξύ κράτους και οικογένειας και ταυτίζεται με ιδιωτικά και οικονομικά συμφέροντα και δραστηριότητες. Ανέφερε επίσης ότι έχει κατώτερη

υπόσταση από το κράτος το οποίο είναι ο κύριος εκφραστής ηθικής και ορθού λόγου για ένα έθνος. Δηλαδή όρισε την κοινωνία των πολιτών με μια αρνητική έννοια λόγω εγωιστικών συμφερόντων που την διακατέχουν ενώ αντίθετα το κράτος εκφράζει ένα πιο αντικειμενικό συμφέρον. Από την άλλη πλευρά ο Marx υποστήριξε αντίθετα με την θεωρία του Hegel πράγματα. Η θεώρησή του για την κοινωνία των πολιτών είναι ότι αποτελεί ένα πεδίο διαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων και το μέρος όπου λαμβάνουν χώρα ταξικές συγκρούσεις. Έτσι εκφράζει την κοινωνία των πολιτών ως μια υποδομή την στιγμή που το κράτος είναι μέρος την υπερδομής και συγκαλύπτει ότι γίνεται μέσα σε μια κοινωνία πολιτών. Υποστήριξε λοιπόν ότι το κράτος και η κοινωνία των πολιτών δεν συγκρούονται σε κανένα επίπεδο αφού το κράτος είναι ένα όργανο που εξυπηρετεί τα συμφέροντα των κυρίαρχων αστικών τάξεων, ενώ αντίθετα η κοινωνία των πολιτών μπορεί να διέπτε από ισότητα μεταξύ των μελών της αλλά στην ουσία αυτή η ισότητα είναι τυπική και καλύπτει τον γενικότερο βαθμό ανισότητας που υπάρχει.

Φτάνοντας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο Ιταλός φιλόσοφος Antonio Gramsci επηρεασμένος από την θεώρηση του Marx για την κοινωνία των πολιτών πρόβηκε σε έναν νεότερο ορισμό της. Υποστήριξε ότι αποτελεί είναι εντελώς ανεξάρτητη με το κράτος και διέκρινε πολλά αντιφατικά στοιχεία στην δομή της. Η αντίφαση εντοπίζεται στο ότι η κοινωνία των πολιτών μπορεί να συμβάλλει από την μια πλευρά στην ηθική και πολιτική εξουσία των διευθυντικών τάξεων που έχουν την έγκριση των κυρίαρχων τάξεων, ωστόσο αποτελεί έναν χώρο μέσα στον οποίο δημιουργούνται εναλλακτικές ηγεμονίες κυρίαρχων τάξεων (Φερόνας, 2009). Ωστόσο τον ίδιο αιώνα άρχισαν να επικρατούν οι απόψεις για την κοινωνία των πολιτών που ανέπτυξαν κοινωνιολόγοι και φιλόσοφοι όπως ο Max Weber και ο Emile Durkheim οι οποίες παρουσιάζουν τον θετικό αντίκτυπο της κοινωνίας των πολιτών στο ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό σύνολο και αποτελούν τις πιο διαδεδομένες απόψεις μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με αυτές η κοινωνία των πολιτών είναι ένα σύνολο αυτόνομων θεσμών, που βασίζονται στην δημοκρατία, μεταξύ του κράτους και της οικιακής - οικογενειακής ζωής συμβάλλοντας στην ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση. Πλέον από το 2009, με το άρθρο 15 της συνθήκης της Λισαβόνας η Ευρωπαϊκή ένωση έχει αναγνωρίσει τη σημασία που έχει η συμμετοχή σε φορείς της κοινωνίας

των πολιτών για την Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση. Όπως γίνεται κατανοητό η κοινωνία των πολιτών αποτέλεσε πεδίο ερμηνευτικών συγκρούσεων γύρω από τον ορισμό της. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι σήμερα να μην υπάρχει ένας απόλυτα κοινά αποδεκτός ορισμός, ωστόσο η κοινωνία των πολιτών να είναι ευρέως διαδεδομένη ως ένας φορέας εθελοντισμού ο οποίος λειτουργεί ενάντια στον κρατικό αυταρχισμό. Τέλος μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνία των πολιτών ανεξάρτητα του ορισμού της έχει θετικό πρόσημο σήμερα σαν έννοια (Βάθη-Σαράβα, 2014).

1.3 Οι φορείς της κοινωνίας των πολιτών και ο εκπαιδευτικός τους ρόλος

1.3.1 Οι κοινωνικές ομάδες σήμερα

Αυτό που ορίσαμε ως κοινωνία των πολιτών συγκροτείται από ομάδες που στηρίζονται στην εθελοντική συμμετοχή και προσανατολίζονται στο να έχουν θετικό για την κοινωνία αντίκτυπο, ώστε να προκύψει μια αυξημένη κοινωνική ευημερία. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο οι κοινωνικές ομάδες αποτελούν ορόσημο για την κοινωνία καθώς παράγουν νέα γνώση, εναλλακτικές κοσμοθεωρίες, νέες τεχνολογίες, νέα ιδρύματα και οργανισμούς, αποτελώντας υπό αυτή την έννοια, εκπαιδευτικές και επιστημολογικές κοινότητες (Βάθη-Σαράβα, 2014). Οι ομάδες που μπορούν να ενταχθούν στην κοινωνία των πολιτών σήμερα καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα τομέων της καθημερινής ζωής.

- Σε οικονομικό επίπεδο περιλαμβάνονται οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι ομοσπονδίες εργοδοτών, οι ενώσεις που εκπροσωπούν κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα τα οποία όμως δεν ταυτίζονται με εκείνα των κοινωνικών εταίρων όπως είναι οι εργοδοτικές οργανώσεις και οι ενώσεις καταναλωτών.

- Σε κοινωνικό και περιβαλλοντικό επίπεδο είναι οι περιβαλλοντικές και φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως επίσης και οι όλες οι οργανώσεις που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα
- Σε καθαρά κοινωνικό επίπεδο έχουμε τις οργανώσεις νέων, τις οικογενειακές ενώσεις αλλά και διάφορα είδη τοπικών ενώσεων για την ενίσχυση του κοινωνικού συνόλου.
- Σε θρησκευτικό επίπεδο συναντάμε τις θρησκευτικές ενότητες και ομάδες.

Έχοντας ένα τόσο ευρύ φάσμα ο ρόλος των κοινωνικών ομάδων ανεξάρτητα την κατηγορία στην οποία ανήκουν παραμένει κατά κύριο λόγο να αναπτύξουν μια υπεύθυνη ατομική και κοινωνική στάση και συμπεριφορά. Επιπλέον ο ρόλος τους είναι να είναι 'ανοικτές' σε όλα τα τμήματα της κοινωνίας ώστε άτομα διαφορετικών αντιλήψεων, κοινωνικής τάξης ή που είναι περιθωριοποιημένα να μπορούν να συμμετάσχουν. Ο ρόλος τους δηλαδή είναι να ενδυναμώσουν την κοινωνία και άτομά της μέσω των αξιών της δημοκρατίας. Δηλαδή συναντάμε ένα πολύ σημαντικό κομμάτι τους εδώ που είναι η παιδαγωγική τους συμβολή στα άτομα. Μάλιστα το συγκεκριμένο ζήτημα είναι τόσο σημαντικό που θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο. Συνοπτικά θα αναφέρουμε ότι τα άτομα μέσω της συμμετοχής τους σε ομάδες της κοινωνίας των πολιτών λαμβάνουν γνώσεις γύρω από σημαντικά ζητήματα που απασχολούν το κοινωνικό σύνολο, τη δημοκρατία, την οικονομία, το περιβάλλον, τα ανθρώπινα δικαιώματα και άλλα. Αυτές οι γνώσεις έχουν καταλυτικό ρόλο στην διαπαιδαγώγηση του ατόμου και στην μετατροπή του σε έναν ενημερωμένο πολίτη (Καρατζιά-Σταυλιώτη κ.α., 2014). Ένας πιο θεσμικός ρόλος της κοινωνίας των πολιτών είναι ότι προσπαθεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Άλλος ένας ρόλος των κοινωνικών ομάδων είναι το να αποτελούν ερέθισμα για την ανάπτυξη εποικοδομητικού διαλόγου μεταξύ των μελών τους, κάτι που ενισχύει την κριτική τους ικανότητα.

Ο κύριος στόχος μιας κοινωνίας των πολιτών είναι να επιδιώξει να λύσει καίρια κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Να υπάρξει δηλαδή μια ανοιχτή και ελεύθερη κοινωνία που θα δέχεται και θα αξιολογεί τους προβληματισμούς των μελών της. Στόχος επιπλέον είναι ο πολίτης που αποτελεί μέρος της ομάδας να μην

νοιάζεται μόνο για το 'εγώ' αλλά να αρχίσει να νοιάζεται όλο και περισσότερο για το σύνολο, δηλαδή το 'εμείς'. Να μπορεί ο πολίτης να μην βλέπει μόνο το τι θα αποκομίσει από την κοινωνία αλλά και το τι μπορεί να της προσφέρει ώστε να την ενισχύσει σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο. Έτσι μπορεί να επιτευχθεί ο απώτερος στόχος των ισότιμων και ισόνομων σχέσεων, κάτι που οδηγεί σε κοινωνική ανάπτυξη. Σε παιδαγωγικό επίπεδο στόχος των κοινωνικών ομάδων είναι να προσφέρουν στον εκάστοτε συμμετέχοντα ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφόρηση για τα θέματα που τον αφορούν. Δηλαδή συναντάμε για ακόμα μια φορά την παιδαγωγική προέκταση τέτοιων ομάδων, αφού στόχος είναι να μην υπάρχει μονόπλευρη πληροφόρηση (Κλαπαδώρα, 2017). Τέλος ένας επιπλέον στόχος είναι να λειτουργούν συμπληρωματικά με το κράτος πρόνοιας, αφού οι εθελοντές που συμμετέχουν στην κοινωνία των πολιτών παρέχουν τις υπηρεσίες τους με σκοπό να βοηθήσουν τους συνανθρώπους τους (Βάθη-Σαράβα, 2014).

1.3.2 Κοινωνικά κινήματα

Αν μπορούμε να δώσουμε έναν ορισμό στα κοινωνικά κινήματα αυτός είναι το ότι αποτελούν μια διακριτική κοινωνική διαδικασία η οποία επιτυγχάνεται μέσω της συμμετοχής των δρώντων σε συλλογικές δράσεις. Ένα κοινωνικό κίνημα επιτυγχάνεται επίσης όταν οι συμμετέχοντες εμπλέκονται σε συγκρουσιακές σχέσεις με καθορισμένους αντιπάλους, συνδέονται μεταξύ τους με άτυπα δίκτυα και μοιράζονται μια διακριτική συλλογική ταυτότητα. Ουσιαστικά αποτελούν κομμάτι της κοινωνίας των πολιτών, αφού σαν στόχο έχουν την ενίσχυση της κοινωνίας μέσω της συλλογικής τους δράσης. Στόχοι τους επίσης αποτελούν η αναζήτηση νέας ταυτότητας, η διαμαρτυρία μέσω διαφόρων μεθόδων και η αμφισβήτηση κάποιων κυρίαρχων αξιών.

Τα κοινωνικά κινήματα έχουν την μορφή οργανισμών, ομάδων ειδικών συμφερόντων και δίκτυα οργανώσεων, αφού η επίτευξη των στόχων από τα μέλη που

συμμετέχουν γίνεται με μη παραδοσιακές μεθόδους. Όπως συμβαίνει σε κάθε μορφή της κοινωνίας των πολιτών έτσι και εδώ όλοι όσοι συμμετέχουν αλλά και γενικά κάθε φορέας, μοιράζονται κοινά προβλήματα και προσπαθούν να αναπτύξουν σχέσεις μεταξύ τους ώστε να καταρτίσουν τις κατάλληλες στρατηγικές αντιμετώπισης ενός κοινωνικού προβλήματος, αλλά και να συγκεντρώσουν πόρους προκειμένου να ασκήσουν πίεση στις πολιτικές αρχές και να ακουστούν τα αιτήματά τους (Νικολούδης, 2017). Τα συγκεκριμένα κινήματα είναι αυτό οργανωμένα, αφού ύψιστη σημασία έχει το να υπάρχει αλληλεγγύη, εμπιστοσύνη και μια κοινή ταυτότητα. Σε σχέση με άλλες μορφές και φορείς της κοινωνίας των πολιτών τα κοινωνικά κινήματα διαφέρουν ως προς την χρήση των μεθόδων διαμαρτυρίας καθώς είναι από τις κυρίαρχες δράσεις τους, τον εξωθεσμικό χαρακτήρα τους και την επιδίωξη των κοινωνικών αλλαγών. Οι αλλαγές που επιδιώκονται είναι συνήθως στον τρόπο ζωής, στα ζητήματα ηθικής ή ταυτότητας, στην προστασία του περιβάλλοντος, στην διεκδίκησή των δικαιωμάτων για τις μειονότητες. Έχει παρατηρηθεί ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν προκρίνουν την οικονομική αλλαγή σαν λύση των κοινωνικών προβλημάτων και δεν προσπαθούν να δημιουργήσουν μια πολιτική διάσταση από την συλλογική δράση. Αντίθετα δημιουργούν πολιτιστικά πρότυπα και προκρίνουν έναν διαφορετικό τρόπο ζωής μέσω του οποίου το άτομο αποκτά μεγαλύτερο σεβασμό και ευαισθητοποίηση απέναντι στις κοινωνικές ανισότητες. Η αυτονομία που χαρακτηρίζει τέτοιου είδους κινήματα συμβάλλει στο να μην δημιουργούνται ομάδες συμφερόντων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το κίνημα προς όφελός τους. Οι κύριες μορφές έκφρασης της διαμαρτυρίας των κινήματων είναι οι μαζικές διαδηλώσεις και οι δημόσιες συνελεύσεις, αλλά και σε ποιο ακραίο βαθμό οι καταλήψεις. Ουσιαστικά αυτή η κατηγορία της κοινωνίας των πολιτών θέλει να δώσει στα άτομο τα κατάλληλα κοινωνικά ερείσματα ώστε να γίνει ένας ενεργός πολίτης. Προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα ο όρος θα παραθέσουμε μερικά κοινωνικά κινήματα και τους τομείς της κοινωνίας που θέλουν να αλλάξουν.

- Το κίνημα κατά των πυρηνικών όπλων το οποίο ξεκίνησε από την Αμερική με στόχο να διαμαρτυρηθεί για την απειλή της παγκόσμιας ειρήνης.

- Το κίνημα οικολογικό κίνημα που είναι ευρέως διαδεδομένο σε πολλές χώρες παγκοσμίως και έχει ως στόχο να θίξει ζητήματα μόλυνσης του περιβάλλοντος προκειμένου να αποφευχθεί η επιπλέον επιβάρυνσή του.
- Τα αντιρατσιστικά και αντιφασιστικά κινήματα. Το πρώτο έχει ως στόχο την εξάλειψη κάθε μορφή ρατσισμού από την κοινωνία και το δεύτερο την αντιμετώπιση οποιασδήποτε μορφής ρατσισμού.
- Τα αστικά κινήματα που μέσω της δράσης των πολιτών προσδοκούν σε έναν δομικό μετασχηματισμό του αστικού συστήματος. Δηλαδή σε αλλαγές σε επίπεδο πολιτικής και κοινωνίας.

1.3.3 Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.)

Μια άλλη μορφή της κοινωνίας των πολιτών αποτελούν οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.). Αποτελούν ενώσεις ή κινήματα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Η διαφορά τους με τα κοινωνικά κινήματα είναι ότι οι Μ.Κ.Ο ιδρύονται από έναν ιδιώτη, έναν νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου, ενώ τα κινήματα μπορεί να ιδρυθούν από μια ομάδα ατόμων. Αποτελούν ουσιαστικά οργανώσεις κοινωφελούς χαρακτήρα, που δρουν με στόχο τη διασφάλιση του δημόσιου συμφέροντος. Για τον λόγο αυτόν παρέχουν στα άτομα που συμμετέχουν την κατάλληλη πληροφόρηση και υποστήριξη. Η συμμετοχή σε αυτές τις ομάδες θεωρείται κατά κανόνα εθελοντική, ωστόσο υπάρχουν αρκετές Μ.Κ.Ο οι οποίες δεν βασίζονται στην εθελοντική εργασία, αντίθετα πολλά άτομα δραστηριοποιούνται εθελοντικά εκτός των συγκεκριμένων οργανώσεων (Βάθη-Σαράβα, 2014). Το άρθρο 71 του καταστατικού χάρτη των Ηνωμένων Εθνών το 1945 αναγνώρισε αυτές τις οργανώσεις σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το πεδίο δράσης των Μ.Κ.Ο είναι αρκετά ευρύ καθώς περιλαμβάνει δράσεις που αφορούν θέματα προστασίας κοινωνικά αδύναμων ομάδων και φτωχών, την προστασία του περιβάλλοντος, την βοήθεια σε πρόσφυγες κ.α. Μάλιστα οι πρώτες

Μ.Κ.Ο δημιουργήθηκαν στις ΗΠΑ τον 18^ο αιώνα με στόχο την κατάργηση της δουλείας διεκδικώντας την ελευθερία των σκλάβων. Παρότι οι οργανώσεις αυτές ιδρύονται με βάση το διεθνές οικονομικό πλαίσιο και έχουν διοικητική υπόσταση καθώς υπάγονται σε όλες τις νομικές διατάξεις τα κέρδη που αποκομίζουν δεν μοιράζονται στον ιδρυτή της ή στα μέλη της αλλά αντίθετα επενδύονται σε διάφορους τομείς για την επίτευξη των στόχων της. Οι Μ.Κ.Ο αντίθετα με τα κινήματα που προαναφέραμε υποχρεούνται να έχει καταστατικό με όλες τις διατάξεις που αναφέρει ο νόμος και στο οποίο αναφέρονται πέρα από την επωνυμία και τον σκοπό της, η συχνότητα συνέλευσης των μελών της και το ανώτατο διοικητικό όργανο.

Για να γίνει ακόμα πιο κατανοητό το πόσο σημαντικές είναι οι ΜΚΟ για την κοινωνία, πρέπει να αναφέρουμε ότι στην Ευρώπη είναι συχνά επιλέξιμες για χρηματοδότηση εφόσον πολλές από αυτές έχουν τομείς δραστηριότητας οι οποίοι σχετίζονται με πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με βάση το μέγεθος και τους στόχους των Μ.Κ.Ο. μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής τέσσερις κατηγορίες:

- Μικρές ομάδες κοινωνικής βάσης. Αφορούν κυρίως τοπικές κοινωνίες και στην επίλυση των προβλημάτων τους και βασίζονται στην περισσότερο στην ατομική πρωτοβουλία.
- Περιφερειακές οργανώσεις κοινωνικών στόχων. Αφορούν πιο πολύ πρωτοβουλίες για την φιλανθρωπία και η χρηματοδότηση τους γίνεται είτε από το δήμο είτε από την περιφέρεια
- Μ.Κ.Ο εθνικής εμβέλειας. Έχουν μια αρκετά μεγάλη βάση συμμετεχόντων και στοχεύουν στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων που αφορούν το σύνολο μιας χώρας.
- Μ.Κ.Ο διεθνές επιπέδου. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις έχουν ως στόχο την επίλυση προβλημάτων σε παγκόσμια κλίμακα και λόγω του μεγέθους τους συνεργάζονται πολλές φορές με τοπικές ή εθνικές Μ.Κ.Ο.

Προκειμένου να γίνει πιο κατανοητός ο ρόλος των Μ.Κ.Ο. θα παραθέσουμε δυο παραδείγματα τέτοιων οργανώσεων. Ένα σε διεθνές και ένα σε εθνικό επίπεδο. Σε

εθνικό επίπεδο στην Ελλάδα έχουμε ίσως την πιο γνωστή Μ.Κ.Ο που είναι ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (Ε.Ε.Σ.). Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του μπορούμε να πούμε ότι ο ρόλος του είναι ιδιαίτερα σύνθετος, καθώς βασίζεται στην άμεση δράση και εθελοντική προσφορά των πολιτών που συμμετέχουν. Κύριος στόχος αποτελεί η ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου και η περίθαλψη σε συνανθρώπους που βρίσκονται σε ανάγκη ανεξάρτητα με το αν βρίσκεται σε περίοδο πολέμου ή ειρήνης. Για τον λόγο αυτό η συγκεκριμένη Μ.Κ.Ο. έχει τμήμα εθελοντών νοσηλευτών, ναυαγοσωστών και εθελοντών κοινωνικής πρόνοιας. Προσανατολισμένος απόλυτα στην εξυπηρέτηση του κοινωνικού συνόλου ο συγκεκριμένος φορέας βασίζεται στις αρχές της κοινωνίας των πολιτών αφού βρίσκεται μεταξύ κράτους και κοινωνίας και στηρίζεται στον εθελοντισμό (Δρακοπούλου, 2018).

Από την άλλη πλευρά σε παγκόσμια κλίμακα συναντάμε την Μ.Κ.Ο Greenpeace, που αποτελεί ίσως την πιο γνωστή στον κόσμο. Ιδρύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ως μια οργάνωση ακτιβισμού με στόχο να σταματήσει τις πυρηνικές δοκιμές στις ΗΠΑ (Δούση, 2018). Το εγχείρημα αυτό μπορεί να μην επιτεύχθηκε στον μέγιστο βαθμό ωστόσο έκανε γνωστή την συγκεκριμένη οργάνωση. Ο στόχος της μάλιστα μεταβλήθηκε άμεσα στην περιβαλλοντική προστασία σε συνδυασμό με την παγκόσμια ειρήνη. Άλλωστε εκεί οφείλει και την ονομασία της green (πράσινο) peace (ειρήνη). Σήμερα έχει παρουσία σε 158 χώρες προσφέροντας στα άτομα γνώσεις γύρω από τα θέματα της ανακύκλωσης, των βιώσιμων πηγών ενέργειας, των βιοδιασπώμενων προϊόντων κ.α. Χρηματοδοτείται μάλιστα από τους περίπου τρία εκατομμύρια συνδρομητές ανά τον κόσμο. Τα έσοδα αυτά διατίθενται για εκστρατείες της οργάνωσης καθώς και για άλλες δράσεις σχετικά με το περιβάλλον.

Κλείνοντας είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι πλέον οι Μ.Κ.Ο. έχουν προγράμματα κατάρτισης προκειμένου να βοηθήσουν στην μαθησιακή διαδικασία του ατόμου. Ωστόσο αυτή η γνώση είναι κάτι άτυπο, αφού ουσιαστικά αποκτάται μέσω της συμμετοχής στις δράσεις μιας μη Κυβερνητικής Οργάνωσης. Δηλαδή οι περισσότερες γνώσεις κατακτούνται μέσω των προκλήσεων και των ζητημάτων που καλούνται να αντιμετωπίσουν τα άτομα που συμμετέχουν στις δράσεις της Μ.Κ.Ο.

Πορεία της Greenpeace για την κλιματική αλλαγή στην Αμερική τον Σεπτέμβριο του 2019.

Πηγή: greenpeace.org

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Βασικά σημεία της θεωρίας του Habermas και ενεργός πολίτης

2.1 Η θεωρία του Habermas για τις μορφές της σύγχρονης κοινωνίας

Ο Jurgen Habermas αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους στοχαστές και κοινωνιολόγους του 20^{ου} αιώνα ο οποίος βασίστηκε στην θεώρηση ότι τα άτομα μπορούν να εκφράζονται ελεύθερα και να μην απομακρύνονται από τα δικαιώματά τους στο πλαίσιο της κοινωνίας. Γεννήθηκε στο Ντίσελντορφ της τότε Δυτικής Γερμανίας σε μια ιδιαίτερα ταραχώδη περίοδο λίγο μετά το οικονομικό κραχ του 1920 και την περίοδο που οι εξτρεμιστικές απόψεις γίνονταν όλο και πιο θελκτικές στον Γερμανικό λαό. Στα έργα του μπορούμε να δούμε συμπυκνωμένη όλη την ιστορική πορεία της γερμανικής κοινωνίας από το ξεκίνημα του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου μέχρι και σήμερα (Γεωργίου, 2019). Επηρεασμένος από τις αρχές του διαφωτισμού η θεωρία είναι μια ένας συνδυασμός παραδοσιακής πολιτικής θεωρίας και ηθικής δεοντολογίας. Άλλωστε πάντα είναι υπέρ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, μια έννοια που συναντάται σε όλα τα έργα του Χάμπερμας (Βασιλογιάννης, 2012). Επίσης επηρεάστηκε από το έργο σπουδαίων προσωπικοτήτων όπως ο Καντ, ο Μάρξ και ο Αντόρνο. Γενικότερα στην θεωρία του υποστήριξε την αξία του λόγου και ειδικότερα της επικοινωνιακής ορθολογικότητας, δηλαδή τις δυνατότητας να υπάρχει μια κριτική και ορθή επικοινωνία μεταξύ των ατόμων. Επιπλέον διατύπωσε σοβαρές ενστάσεις στον τομέα της πολιτικής σχετικά με την χειραφέτηση των πολιτών. Χωρίς να εγκαταλείπει τους παραδοσιακούς τομείς μελέτης της, συγκεκριμένα τους θεσμούς, τις κοινωνικές πρακτικές και τις παθολογικές της εξελίξεις, η Κριτική Θεωρία του Habermas στρέφεται, προς τα πάνω, αποτελώντας μια ενδιαφέρουσα μετάβαση από την κριτική της κοινωνίας στην

κοινωνική φιλοσοφία της κριτικής. Ο Habermas αναπτύσσει δηλαδή μια θεωρία για την κοινωνία που στηρίζεται στην θεωρία της επικοινωνιακής δράσης. Καταφέρνει να ενσωματώσει δύο ανταγωνιστικά, και ταυτόχρονα συμπληρωματικά στοιχεία της κοινωνιολογίας, την αυξανόμενη κυριαρχία της σκόπιμης ορθολογικότητας και την ανάγκη ανάπτυξης ενός μοντέλου ορθολογικής επικοινωνίας το οποίο θα βασίζεται στην επικοινωνιακή δράση. Μέσω αυτών των δυο προοπτικών επιχειρεί να εξηγήσει το πως λειτουργεί η σύγχρονη κοινωνία (Σκουλάς, 2013). Μέσω αυτής της κοινωνιολογικής μελέτης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κοινωνία και η εκπαίδευση είναι άρρηκτα συνδεδεμένες. Αυτό που διατύπωσε ο Habermas για την εκπαίδευση και αργότερα υιοθετήθηκε από πολλούς ερευνητές είναι η σημασία της διαδραστικότητας και του εποικοδομητικού διαλόγου, όπως και η ίση πρόσβαση για όλους στην εκπαίδευση.

Ιδιαίτερη αναφορά χρειάζεται στην αξία του ορθολογικού διαλόγου, μιας μορφής συζήτησης η οποία δίνει στους εκπαιδευομένους την δυνατότητα να παραθέσουν με τεκμήρια το βαθύτερο νόημα των σκέψεων τους σχετικά με τον κόσμο στον εκπαιδευτή τους και τα υπόλοιπα άτομα που συμμετέχουν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μάλιστα η συγκεκριμένη περίπτωση αναφέρεται από τον Habermas ως μια δημόσια ανταλλαγή απόψεων. Από μια τέτοια διαδικασία εποικοδομητικού διαλόγου ο εκπαιδευόμενος αναπτύσσει την κριτική του ικανότητα και απορρίπτει τυχόν ακραίες απόψεις. Υπάρχουν τρία συστήματα τα οποία εμπλέκονται τα άτομα κατά την διαδικασία του διαλόγου: α) σε περίπτωση παράθεσης της αντικειμενικής αλήθειας ο ομιλητής τοποθετείτε σε ένα γνωσιακό και τεχνικό σύστημα της εξωτερικής πραγματικότητας, β) σε περίπτωση υποκειμενικής δήλωσης της αλήθειας τοποθετείτε στο σύστημα της αυθεντίας και πρόθεσης, γ) στην περίπτωση της κοινωνικής αξίωσης για νομιμότητα εμπλέκεται στο ηθικό και πρακτικό σύστημα αξιών (Καρατζιά-Σταυλιώτη κ.α., 2014). Σχετικά με τον ρόλο των εθελοντικών φορέων τη κοινωνίας των πολιτών η θεωρία του Habermas υπογραμμίζει το ότι πολλές ΜΚΟ λειτουργούν σαν δικηγόροι για ζητήματα που έχουν παραμεληθεί και ως εκπρόσωποι καταπιεσμένων ομάδων. Έτσι η δια βίου μάθηση συνδέεται με τα είδη και τους τομείς ενδιαφέροντος του εκπαιδευόμενου σαν μια καθημερινή κοινωνική διαδικασία. Μάλιστα τόσο τα άτομα όσο και οι Μ.Κ.Ο κατά τον Habermas

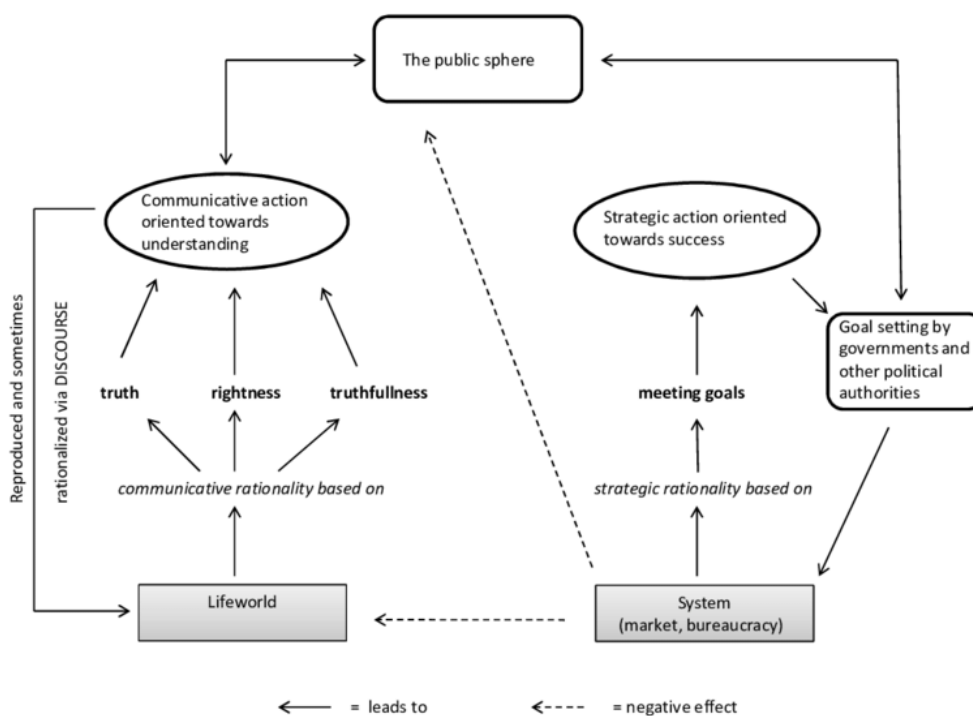
όταν εφαρμόζεται σωστά η δια βίου μάθηση έχουν την δυνατότητα να παρέμβουν και να συμβάλλουν στο πώς διαμορφώνεται η πολιτική σκέψη (Καρατζιά-Σταυλιώτη, 2014). Ο Habermas έτσι μέσω των θεωρήσεων του απορρίπτει έναν στατικό τρόπο εκπαίδευσης ο οποίος βασίζεται στην μετάδοση συγκεκριμένων γνώσεων και δίνει το έναυσμα στους εκπαιδευτικούς να προβούν σε μια νέα εκπαιδευτική διαδικασία που να μην είναι μια απλή εφαρμογή της επιστήμης τους. Μπορεί η κριτική θεωρία του Habermas να συμπεριλήφθηκε για πρώτη φορά στο βιβλίο του με τίτλο *Theorie des kommunikativen Handelns* (δηλαδή Θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης) το 1981, ωστόσο η αλήθεια είναι ότι αυτό το βιβλίο μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο σαν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας μάθησης που ξεκίνησε ο ίδιος ο Habermas στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Ένα από τα πιο σημαντικά ορόσημα αυτής της διαδικασίας, εκτός από τις διαφορές σχετικά με τον θετικισμό ή τη θεωρία του γνωστικού ενδιαφέροντος, είναι αναμφίβολα η θεωρία της επικοινωνιακής ικανότητας ή της «επίσημης πραγματικότητας». Μέσα από αυτή την θεωρία, ο Habermas μαζί με τον Γερμανό φιλόσοφο Carl Otto Apel προσπαθούν να φέρουν στο φως τις υπερβατικές παραδοχές της επιχειρηματολογίας. Με βάση αυτήν τη θεωρία, και όπως με τις συνεισφορές του Δυτικού Μαρξισμού, τη θεωρία των συστημάτων του Parsons, την κοινωνική ψυχολογία του Mead και την κοινωνιολογία της θρησκείας του Durkheim, ο Habermas ανέπτυξε μια σημαντική επανερμηνεία της θεωρίας του Weberian για τον κοινωνικό ορθολογισμό. Βασιζόμενος στις σπουδές του, ο Habermas κάνει διάκριση μεταξύ τελεολογικού ορθολογισμού, στόχος του οποίου είναι να τροποποιήσει κάτι στον εξωτερικό κόσμο και επικοινωνιακού ορθολογισμού, που έχει ως στόχο την επίτευξη της γλωσσικής κατανόησης μεταξύ τουλάχιστον δύο ατόμων. Και οι δύο αυτές μορφές ορθολογισμού αντιστοιχούν σε δυο μορφές κοινωνικής δράσης: την στρατηγική δράση και την επικοινωνιακή δράση. Οι κοινωνικές δράσεις μπορούν να διακριθούν από το αντίστοιχο μέσο τους για συντονισμό είτε μέσω αλληλοσυνδεόμενων συμφερόντων είτε μέσω κατανόησης.

Στην επικοινωνιακή δράση, ο Habermas διακρίνει, με τη σειρά του, τέσσερις ισχυρισμούς εγκυρότητας που οι ομιλητές μπορούν να απευθύνονται στους ακροατές στις εκφωνήσεις τους: την πρόθεση αλήθειας, την κανονιστική ορθότητα, την ειλικρίνεια και το κατανοητό. Με αυτό το υπόβαθρο, ο Habermas ορίζει τον

επικοινωνιακό ορθολογισμό ως μια ‘διαζευκτική εξαργύρωση’ των ισχυρισμών εγκυρότητας που μπορούν να επικριθούν. Με άλλα λόγια, είναι η προσπάθεια των ομιλητών να πείσουν με τα επιχειρήματα τους, τους ακροατές ότι οι ομιλίες τους είναι έγκυρες (Stahl, 2013). Αυτή η θεωρία δράσης και εξορθολογισμού μπορεί να συνδεθεί μόνο με τους στόχους της θεωρίας της κοινωνίας κάνοντας ρητή τη σχέση μεταξύ μορφών δράσης και ορθολογισμού και των δομικών σφαιρών δράσης που, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Habermas, συνθέτουν την κοινωνία, δηλαδή το σύστημα και τον κόσμο της ζωής: αφενός η επικοινωνιακή δράση λειτουργεί στον κόσμο, και αφετέρου η στρατηγική δράση λειτουργεί στο (κοινωνικό) σύστημα. Για το πόσο σημαντική είναι η συμβολή του Habermas σε πνευματικό επίπεδο στην εποχή μας μίλησαν πρόσφατα ο Α. Χόνετ που το διαδέχθηκε στη θέση του καθηγητή στο πανεπιστήμιο της Φρανκφούρτης όσο και ο Γ. Φίσερ πρώην υπουργός εξωτερικών της Γερμανίας. Και οι δυο ανέφεραν ότι μέσα από την διδασκαλία του έμαθαν πολλά θεμελιώδη μοτίβα γύρω από τον επικοινωνιακό λόγο που τους βοήθησαν στην μετέπειτα επαγγελματική τους σταδιοδρομία. Έτσι μπορούμε να καταλήξουμε στο ότι ο Habermas εργαζόμενος με ακαδημαϊκό ήθος και σθένος, δουλεύοντας πρωτίστως για την κοινωνία έγινε πνευματικός ηγέτης μιας ολόκληρης εποχής (Γεωργίου, 2020).

Διάγραμμα της θεωρίας του Habermas. Πηγή: researchgate.com

2.2 Το σχολείο και η κοινωνία των πολιτών

Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη από την καθιέρωση της δημοκρατίας και έπειτα το 1974 (Παναγιωτίδου, 2002). Αντίθετα σε πολλές χώρες της Ευρώπης καθώς και στην Αμερική αυτή η ανάπτυξη είχε ξεκινήσει νωρίτερα. Από την στιγμή που η κοινωνία των πολιτών αποτελεί χώρο διαμόρφωσης της συλλογικής βούλησης και εκπροσώπησης των πολιτών, με τους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών να διαδραματίζουν τον ζωτικό ρόλο των «ενδιάμεσων» μεταξύ του ατόμου και του κράτους, ο ρόλος της από τα πρώτα στάδια της εκπαίδευσης των ατόμων αποκτά

μεγάλη σημασία. Γενικά με την ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών σε παγκόσμια κλίμακα τον 21^ο αιώνα η διαμόρφωση του ενεργού πολίτη που έχει τις ικανότητες της αρμονική συνεργασίας, της επικοινωνίας και της κριτικής σκέψης, μπορεί και χρειάζεται να γίνει από το σχολείο, το οποίο εκτός από κατάλληλη παιδεία θα πρέπει να στραφεί και στη σύνδεση θεωρίας και πράξης εφαρμόζοντας τις κατάλληλες διδακτικές μεθόδους. Η εκπαίδευση είναι σημαντική για τον ενεργό πολίτη σε βαθμό που υπάρχουν θεωρίες που υποστηρίζουν ότι τα κινήματα της κοινωνίας των πολιτών αποτελούν σχολείο στο οποίο λαμβάνει χώρα η διαδικασία της πολιτικοποίησης, μέσω του εποικοδομητικού διαλόγου (Λυκομήτρου και Αυγητίδου, 2017).

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η διαδικασία που καταστεί έναν πολίτη ενεργό δεν βασίζεται αποκλειστικά στην τυπική εκπαίδευση. Η παγκόσμια κοινωνία μέσα στην οποία υπάρχουμε, αλλά και οι τοπικές με τον τρόπο που λειτουργούν όπως και τα μέσα μαζικής συμβάλλουν σημαντικά στην αγωγή του πολίτη, αλλά όχι πάντοτε με θετικό τρόπο. Η σχέση της ιδιότητας του πολίτη με την εκπαίδευση, μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από την συνειδητή συμμετοχή και ενσωμάτωση του, στα πλαίσια της μαζικής διάστασης της δημόσιας εκπαίδευσης, όπου στόχος είναι η ανάπτυξη των κοινωνικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων, καθώς και της ομαλής κοινωνικοποίησης μέσα από το σχολικό περιβάλλον. Άλλωστε το περιβάλλον του σχολείου αποτελεί προπύργιο της μετέπειτα μετάβασης του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο. Η τυπική εκπαίδευση είναι αναγκαίο να παρέχει τη δυνατότητα στους μαθητές, δηλαδή τους αυριανούς πολίτες να ασκηθούν αποκτώντας την ικανότητα επίλυσης ενός προβλήματος, ώστε να παρέχεται η ευκαιρία αντιμετώπισης πραγματικών προβλημάτων της καθημερινότητας. Μέσα στο σχολείο το άτομο μαθαίνει από τα πρώτα στάδια της ζωής του το πως να συναναστρέφεται με τα υπόλοιπα άτομα και να συνεργάζεται μαζί τους. Για παράδειγμα η μέθοδος των project σε περιβαλλοντικά μαθήματα συμβάλλει στρατηγικά στην ανάπτυξη του ομαδικού πνεύματος και την επίλυση προβλημάτων μέσα από μια κριτική ματιά. Μαθαίνει επίσης μέσω δραστηριοτήτων την σημασία που έχει η ομαδικότητα και το πως δεν θα δρα πάντα μόνο του (Katsillis, 2017).

Το σχολείο αποτελεί μια μικρογραφία της κοινωνίας η οποία χρειάζεται μέσω των κατάλληλων μαθησιακών διαδικασιών να είναι όσο το δυνατόν πιο ενεργή. Δεν είναι τυχαίο ότι η μείωση του ποσοστού εγκατάλειψης του σχολείου αποτελεί έναν από τους κύριους στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς πολλές φορές σχετίζεται με αρνητικότητες για την κοινωνία όπως για παράδειγμα η ανεργία ή ακόμα και η εγκληματικότητα. Η προώθηση της δια βίου μάθησης που τα τελευταία χρόνια αποτελεί στόχο για την εκπαίδευση των πολιτών ολοένα και περισσότερων κρατών προσπαθεί να αντιμετωπίσει τον κοινωνικό αποκλεισμό και ταυτόχρονα να αποτελεί μια ανοιχτή πόρτα την οποία κάθε άτομο να μπορεί να διαβεί όποτε επιθυμεί ώστε να συμμετάσχει στα κοινά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει η δυνατότητα για έναν πολίτη να γίνει ενεργός ακόμα και μετά την ενηλικίωσή του. Η δια βίου μάθηση επιτυγχάνεται με ποικίλους τρόπους και διαδικασίες, τόσο μέσω τυπικών προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης σε όλες τις βαθμίδες, τα οποία παρέχονται από τους εκάστοτε αρμόδιους φορείς, ένας από τους οποίους είναι και το σχολείο, όσο και μέσω άτυπων διαδικασιών μάθησης όπως και η ενεργή άσκηση της πολιτεότητας, δηλαδή της συμμετοχής των πολιτών σε κοινωνικά κινήματα, εθελοντικές οργανώσεις, ΜΚΟ αλλά και γενικά σε φορείς της κοινωνίας των Πολιτών (Καρατζιά-Σταυλιώτη κ.α., 2014). Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σχολική εκπαίδευση με όποιον τρόπο και αν ασκείται (παραδοσιακό, καινοτόμα προγράμματα πειραματικών σχολείων, διακριτά μαθήματα κ.α.) στοχεύει στην ομαλή κοινωνικοποίηση των μαθητών με απώτερο σκοπό να συμβάλει σημαντικά στην διαμόρφωση μετέπειτα ενεργών πολιτών, μέσα από το συνδυασμό γνώσης και δράσης.

Μεγάλο ρόλο στην σημασία του σχολείου για τον ενεργό πολίτη διαδραματίζει και ο ρόλος του εκπαιδευτικού. Ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να έχει το ειδικό βάρος που απαιτείται για να εμφυσήσει την ανάπτυξη κοινωνικών και πολιτικών δεξιοτήτων των μαθητών μέσα από διδακτικές προσεγγίσεις, καθώς το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα προσπαθεί να οργανωθεί γύρω από την αποστολή του για την ανάδειξη ενεργών πολιτών (Μανδραβέλης, 2016). Χρειάζεται να εστιάζει στην κοινωνική αλληλεπίδραση και ειδικότερα στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ του εκπαιδευτικού και του μαθητή, προκειμένου να δημιουργηθούν οι κατάλληλες

συνθήκες επικοινωνίας ανάμεσα στο σχολείο όπως και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να προωθή την δημοκρατική γνώση, ξεφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο από παλαιότερες αντιλήψεις που τον ήθελαν αρχηγό, θεματοφύλακα αξιών και ταυτόχρονα θρησκευτικό λειτουργό. Έτσι η καλή συνεργασία εκπαιδευτικού και μαθητή σε ένα σχολικό περιβάλλον απαλλαγμένο από αναχρονιστικές αντιλήψεις θα οδηγήσει τον μαθητή να δράσει ως ενεργός πολίτης και να ανακαλύψει γνώσεις που θα του τραβήξουν την προσοχή και να αναλάβει συλλογική δράση, η οποία θα βασίζεται στις αξίες της αλληλεγγύης, της δημοκρατίας και της συνεργασίας. Τέλος πρέπει να τονίσουμε ότι εφόσον η εκπαιδευτική διαδικασία συμβάλλει στην ενίσχυση του εθελοντισμού από τους μαθητές αποτελεί μια σημαντική υποθήκη για μια ευημερεί μελλοντική κοινωνία.

2.3 Ο Ενεργός πολίτης

Μια κοινωνία αποτελείται από τρεις τομείς τον ιδιωτικό, τον δημόσιο και τον πολίτη. Αυτοί οι τομείς συνεργάζονται μεταξύ τους προκειμένου να βρίσκουν λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα, να ενισχύουν το κοινωνικό κεφάλαιο και να προστατεύουν τα αστικά δικαιώματα. Η πολιτειότητα που είναι η ιδιότητα του να είναι κάποιος πολίτης και κληρονομείται μέσω συλλογής νομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων είναι ουσιαστικά η ταυτότητα του πολίτη στην κοινωνία. Το σχολείο συμβάλει (αν και όχι στον απόλυτο βαθμό ακόμα) στην εξέλιξη του ενεργού πολίτη. Η διαδικασία αυτή της μετατροπής του μαθητή σε μετέπειτα ενεργό πολίτη, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην δημιουργικότητα που επιφέρει η εκπαιδευτική διαδικασία (Κόκκινος, 2012). Με βάση την θεωρία του Habermas για ορθολογικό διάλογο και το τι μπορεί να προσφέρει σε εκπαιδευόμενους και εκπαιδευτικούς έχει μεγάλη σημασία να δούμε την ιδιότητα του ενεργού πολίτη που μπορεί να προκύψει από μια τέτοια εκπαιδευτική διαδικασία. Ξεκινώντας από την σημασιολογική έννοια της λέξης παρατηρούμε ότι η λέξη ενεργός προσδιορίζει το άτομο που εκδηλώνεται μέσα από δημιουργικές πράξεις, δηλαδή ένα μη αδρανές άτομο που παράγει έργο (Κλαπαδώρα,

2017). Έτσι ένας ενεργός πολίτης έχει δυο διαστάσεις. Η μια αφορά τις σχέσεις που αναπτύσσει με άλλα άτομα και η άλλη της σχέσεις που αναπτύσσει μέσα σε κάποιους φορείς, σεβόμενος πάντα τα δικαιώματα των άλλων, ώστε να αναπτυχθεί μια ασφάλεια στην κοινωνία (Καρακατσάνη, 2003). Επιπλέον συμβάλλει στο να μην χαθεί η ταυτότητα της κοινωνίας. Ο ενεργός πολίτης οφείλει έχει ανεπτυγμένο αίσθημα υπευθυνότητας, δηλαδή να είναι δίκαιος απέναντι στα άλλα άτομα της κοινωνίας, αλλά και να σέβεται το πλαίσιο των κανόνων μέσα στο οποίο λειτουργεί το κοινωνικό σύνολο. Ο ενεργός πολίτης μπορεί να προκύψει μέσα από την σωστή σχολική διαπαιδαγώγηση, δηλαδή τον εμπλουτισμό του νεαρού ατόμου με τα κατάλληλα παιδαγωγικά εργαλεία. Μπορούμε εδώ να παραθέσουμε ως παράδειγμα των παιδαγωγικών εργαλείων τα σχέδια εργασίας (project) που με τον βιωματικό της χαρακτήρα δίνει ώθηση στους μαθητές να είναι ενεργοί στην ενήλικη ζωή τους.

Ωστόσο, όπως και με πολλές άλλες έννοιες, η λέξη ενεργός πολίτης δεν περιορίζεται μόνο στους ορισμούς που αναφέραμε. Η έννοια του ενεργού πολίτη δεν συνεπάγεται με αποκλειστικά με την παθητική ένταξη ενός ατόμου σε μια πολιτική οντότητα, αλλά το να είναι κάποιος ενεργός μέσα στην κοινωνία σημαίνει ουσιαστικά ότι είναι και πολίτης της. Επιπλέον ο ενεργός πολίτης σαν όρος αφορά την προθυμία του ατόμου να συνεισφέρει πρόθυμα και όπως μπορεί στις κοινωνικές δράσεις και γενικότερα στο κοινωνικό σύνολο, καθώς και στην πολιτική συζήτηση που υπάρχει σε μια κοινωνία. Ενώ η συμμετοχή σε τοπικούς συλλόγους και κοινωνίες θεωρείται πολύ σημαντική εντούτοις αυτό που οφείλει να κάνει ένα πολιτικά ενεργό άτομο είναι να μην περιορίζεται μόνο σε τοπικό επίπεδο, όπου αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη ομάδα ατόμων, αλλά να έχει εμπλοκή γενικότερα στην δημόσια σκέψη είτε αυτή αφορά μια χώρα είτε αναφέρεται σε ένα παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό δηλώνει ότι ο πολίτης δεν μένει στατικός στα κοινά και νοιάζεται για μεγάλες ομάδες ατόμων. Επιπλέον ο ενεργός πολίτης έχει τρεις διαστάσεις που τον καθιστούν ενεργό στην κοινωνία: την ηθική πολιτειότητα, την ολοκληρωμένη πολιτειότητα και την εκπαιδευτική πολιτειότητα (Glover, 2004). Η ηθική πολιτειότητα αντανακλά την ενεργό συμμετοχή σε μια συλλογική προσπάθεια για τα δημόσια αγαθά ως βασικό χαρακτηριστικό της απόκτησης πολιτειότητας. Για να συμβάλλει, δηλαδή το άτομο σε κάποιο δημόσιο όφελος χρειάζονται και κάποιες προσωπικές θυσίες, όπως για

παράδειγμα το να αφιερώσει χρόνο που σε άλλη περίπτωση θα χρησιμοποιούσε για να εργαστεί ή να ξεκουραστεί. Η ολοκληρωμένη πολιτειότητα είναι ουσιαστικά η δέσμευση του ατόμου σε ένα ευρύ πεδίο όπου η συμμετοχή του μπορεί να υπερβαίνει τις επίσημες πολιτικές πρακτικές. Δηλαδή η συγκεκριμένη έννοια περιλαμβάνει την πεποίθηση ότι κάθε άτομο διαδραματίζει μια ποικιλία ρόλων και αυτή η μορφή πολιτειότητας συμβάλλει στην ομαλή ενσωμάτωση αυτών των ρόλων στην κοινωνία στα πλαίσια της συλλογικότητας. Με άλλα λόγια η ολοκληρωμένη πολιτειότητα αποτελεί μια στάση που υποστηρίζει ότι χρειάζεται κατανόηση των προσωπικών συμφερόντων των μελών της κοινωνίας προκειμένου να ενσωματωθούν στο κοινωνικό σύνολο. Σε αυτή την κατανόηση σημαντικό ρόλο έχει και η δημοκρατική δραστηριότητα που συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στον σχηματισμό του ενεργού πολίτη. Η εκπαιδευτική πολιτειότητα αναφέρεται στη διαδικασία μέσω της οποίας αναπτύσσεται η ηθική, πρακτική και πνευματική αίσθηση του εαυτού σε άτομα όταν ασκούν τα δικαιώματά τους ως πολίτες. Η ενεργή συμμετοχή υπόσχεται να εκθέσει τα άτομα σε μια ποικιλία απόψεων και πεποιθήσεων, έτσι ώστε να εμβαθύνουν την αίσθηση της διασύνδεσης με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας, συμπεριλαμβανομένων ατόμων τα οποία δεν γνωρίζουν. Καλλιεργώντας την αίσθηση ότι αποτελούν μέρος της κοινότητας, μέσα από αυτή την συμμετοχή οι πολίτες εργάζονται για να ξεπεράσουν τον ατομικισμό και τον εγωισμό. Επιπλέον, αναπτύσσει σημαντικές κριτικές ικανότητες εκθέτοντας τους πολίτες στη σύνδεση μεταξύ των προσωπικών τους συμφερόντων και του δημοσίου συμφέροντος. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι δυο διαφορετικές κατηγορίες πολιτειότητας που η παθητική και η ενεργή. Όταν αναφερόμαστε στην παθητική πολιτειότητα αναφερόμαστε στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που παρέχονται και πηγάζουν από το κράτος, δηλαδή σε έννοιες όπως η κοινωνική δικαιοσύνη. Όμως έχουμε και την ενεργή πολιτειότητα η οποία βασίζεται στην ιδέα ότι τα κοινωνικά σύνολα εντοπίζουν τα δικά τους προβλήματα και προχωρούν άμεσα σε δράσεις προκειμένου να τα επιλύσουν, χτίζοντας έτσι ένα μελλοντικά πιο ισχυρό κοινωνικό σύνολο (Κουράκη και Βορύλλα, 2014). Μιλώντας σε ένα γενικότερο πλαίσιο και με βάση τα όσα αναφέραμε παραπάνω θα πρέπει να πούμε ότι για να διασφαλιστεί η πλήρης και ομαλή πολιτειότητα οι άνθρωποι είναι αναγκαίο να συμμετέχουν σε μια διαδικασία

συνεχής επιμόρφωσης του εαυτού τους με γνώμονα την κοινωνία στην μέσα στην οποία αλληλοεπιδρούν.

Ο όρος πολιτειότητα που αναφέρουμε εδώ είναι η ιδιότητα του να είναι κανείς πολίτης. Ένας πολύ σημαντικός όρος είναι η ενεργός πολιτειότητα η οποία έχει σαν βασική της προϋπόθεση την ενημέρωση για τα κοινά, τη γνώση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που έχει το άτομο σαν πολίτης. Ταυτόχρονα την ελεύθερη έκφραση των απόψεών του, την απαίτηση για διαφάνεια και δικαιοσύνη και την ενεργό συμμετοχή στις κοινωνικές δράσεις (Βάος κ.α., 2008).

Ο ενεργός πολίτης είναι άμεσα συνδεδεμένος με την δημοκρατία από την οποία προκύπτει, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί προαπαιτούμενό της. Εξειδικεύοντας την έννοια του ενεργού πολίτη μπορούμε να πούμε ότι αναφερόμαστε σε ένα άτομο με τα εξής χαρακτηριστικά: υπευθυνότητα απέναντι στον εαυτό του και τους γύρω του, ανεπτυγμένη κριτική σκέψη, μέριμνα για την υγεία του και την προσωπική του ανάπτυξη, συνεχής ενημέρωση για την δημόσια σφαίρα, φιλτράρισμα των πληροφοριών που λαμβάνει, συμμετοχή σε δημόσιες συζητήσεις, συμμετοχή σε φορείς κοινωνικών σκοπών και υπεύθυνη στάση απέναντι στο περιβάλλον. Μπορούμε ακόμα να προσθέσουμε ότι διεκδικεί τα δικαιώματά του μέσω κυρίως συλλογικών δράσεων για την ενίσχυση των δημόσιων υποδομών, την προστασία του πράσινου στους δημόσιους χώρους και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Τέλος πρέπει να τονίσουμε ότι ο ενεργός πολίτης από νεαρή ηλικία δέχεται την διαφορετικότητα, σεβόμενος τα ανθρώπινα δικαιώματα, κάτι που φαίνεται από το σχολικό περιβάλλον όπου καταδικάζει τα φαινόμενα σχολικού εκφοβισμού (bullying).

2.4 Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία

Μιλώντας για μη οικονομικά οφέλη της εκπαίδευσης θα πρέπει να αναφερθούμε στον πολύ βασικό ορισμό της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας. Το να δώσουμε

έναν ορισμό που να κάνει απόλυτα κατανοητή την έννοια της κοινωνικής οικονομίας αποτελεί μια αρκετά σύνθετη διαδικασία, καθότι υπάρχει ποικιλία ορισμών που την περιγράφουν. Οι ρίζες της λέξεις προέρχονται από την Γαλλία και τον όρο της γαλλικής γλώσσας 'economie sociale'. Σαν όρος η κοινωνική οικονομία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις αρχές του 20ου αιώνα για να περιγράψει φορείς που στόχευαν στην ενίσχυση των συνθηκών εργασίας και γενικά της ποιότητας ζωής (Πασιά, 2016). Συχνά μπορούμε να συναντήσουμε την κοινωνική οικονομία και με άλλες ονομασίες όπως αλληλέγγυα οικονομία, τρίτος τομέας και κοινωνικές επιχειρήσεις.

Η έννοια της Κοινωνικής Οικονομίας μέχρι και σήμερα δεν καθορίζεται με απόλυτη σαφήνεια λόγω του ότι έχει ρίζες σε διαφορετικά κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά πεδία. Ωστόσο, σε αρκετές χώρες όπου εμφανίζεται πιο έντονα (πχ. Καναδάς, Βέλγιο, Αργεντινή) φαίνεται να οδηγούν σε έναν κοινό ορισμό ο οποίος αναφέρει ότι η κοινωνική οικονομία, περιλαμβάνει τις οικονομικές δραστηριότητες τις οποίες ασκούν οι εταιρείες που η ηθική τους διέπεται από το σύνολο των τεσσάρων ακόλουθων αρχών: το αν τελικά υπηρετούν το κοινό συμφέρον, δηλαδή η υπηρεσίες ή τα προϊόντα τους βοηθάνε τα μέλη της κοινωνίας και όχι την μεγιστοποίηση του κέρδους, την ιεράρχηση των ατόμων πριν από το κέρδος και το τελικό προϊόν, τη δημοκρατική διαδικασία λήψης των αποφάσεων και τη διαχειριστική αυτονομία. Ουσιαστικά το έργο της κοινωνικής οικονομίας είναι η ενίσχυση του κοινωνικού συνόλου (Hosu, 2012).

Η κοινωνική οικονομία εντοπίζεται μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου τομέα και περιλαμβάνει κυρίως συνεταιρισμούς, αλληλοασφαλιστικά ταμεία, ενώσεις και ιδρύματα. Αυτές οι νομικές μορφές που αποτελούν ενώσεις προσώπων έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους το ότι υπάρχει ελεύθερη συμμετοχή και ισοτιμία των μελών, δηλαδή διοικούνται δημοκρατικά από τα μέλη τους. Χαρακτηρίζονται ακόμα από αλληλεγγύη η οποία θέτει τις βάσεις για την επίτευξη του στόχου που είναι η ικανοποίηση του κοινωνικού συνόλου και ενός συλλογικού συμφέροντος με βάση το πως αυτό καθορίζεται από τα μέλη αυτών των οργανώσεων (Βάθη-Σαράβα, 2014). Το γεγονός ότι η κοινωνία μαστιζόταν από ακάλυπτες ανάγκες οι οποίες διογκώνονταν σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και τόσο το κράτος όσο και οι αγορές δεν μπορούσαν να της καλύψουν αποτέλεσε τον κύριο λόγο για την εμφάνιση της

κοινωνικής οικονομίας με την μορφή συνεταιρισμών και ενώσεων όπως περιγράψαμε πριν. Όσα ιδρύματα και ενώσεις ανήκουν στον χώρο της κοινωνικής οικονομίας είναι διαφοροποιημένα από τις κεφαλαιουχικές εταιρίες όπου σκοπός είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους (Acemoglu et al., 2015). Είναι σημαντικό εδώ να αναφέρουμε ότι τα ίδια χαρακτηριστικά με την κοινωνική οικονομία έχει και η αλληλέγγυα, που όμως διέπτετε από έντονη πολιτική διάσταση και συναντάται κυρίως σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (πχ. Βραζιλία, Αργεντινή).

Η αλληλέγγυα οικονομία από την άλλη πλευρά περιλαμβάνει οργανώσεις, ιδρύματα ή πρακτικές που σαν σκοπό έχουν την ενίσχυση του κοινωνικού συνόλου. Δηλαδή είναι οργανώσεις που προσλαμβάνουν κυρίως άτομα από ευπαθείς κοινωνικές ομάδες και αναπτύσσουν μια δραστηριότητα στα πλαίσια της βιώσιμης ανάπτυξης τηρώντας στο ακέραιο τους ποιοτικούς και περιβαλλοντικούς κανόνες. Περιλαμβάνει ένα σύνολο οικονομικών δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζεται από δημοκρατική δράση, που αφήνουν έντονο κοινωνικό αποτύπωμα. Η κοινωνική ενίσχυση μάλιστα προηγείται έναντι οποιουδήποτε ατομικού ή υλικού συμφέροντος. Υπάρχει επίσης η περίπτωση όπου οι οργανώσεις αυτές βοηθάνε κοινωνικά αποκλεισμένα ή παραμελημένα άτομα να ξεκινήσουν μια δικιά τους δραστηριότητα. Επιπρόσθετα στις συγκεκριμένες οργανώσεις εντοπίζονται πρακτικές, που τείνουν να δημιουργήσουν μια εναλλακτική αγορά που δεν είναι απαραίτητο να έχουν εμπορευματικό χαρακτήρα όπως είναι ένα δίκτυο ανταλλαγής γνώσεων . Δημιουργείτε έτσι μια μη χρηματική αγορά με πολλαπλά οφέλη. Μια σημαντική καινοτομία που έχουν οι οργανώσεις της αλληλέγγυας οικονομίας εντοπίζεται στο γεγονός ότι δεν διέπτετε από κομματισμό και κινείται πέραν αυτού, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στο να μην δημιουργηθούν άλλες οικονομίες που διακατέχονται από σκοπιμότητες. Αναλύοντας την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία σε ένα γενικότερο πλαίσιο μπορούμε να πούμε ότι έχει σημαντικό ρόλο για το κοινωνικό σύνολο, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποκαταστήσει ένα ισχυρό κοινωνικό κράτος, το οποίο και αποτελεί την βάση για να λειτουργήσουν αποτελεσματικά μέσα σε μια χώρα. Οι οργανώσεις που υπάγονται στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία δεν αντιμετωπίζουν παθητικά τα άτομα στα πλαίσια της κοινωνικής φιλανθρωπίας, αλλά μέσω των δράσεων τους, τους καθιστούν ενεργούς πολίτες. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η έννοια της αλληλέγγυας

οικονομίας αντικαθιστά εκείνη της κοινωνικής. Κάτι τέτοιο συμβαίνει σε ορισμένα μέρη της Λατινικής Αμερικής. Η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία επιδιώκει μια εναλλακτική μορφή οικονομίας, από την στιγμή που η αξίες που την διέπουν και η μορφή της διαφέρουν σημαντικά από εκείνα της δημόσιας και ιδιωτικής (κερδοσκοπικής) οικονομίας. Με αυτόν τον τρόπο η εναλλακτική οικονομία στην οποία αναφερόμαστε τόσο η θεωρία όσο και η πράξη συνδέονται και τροφοδοτούν η μια την άλλη προκειμένου να γίνουν οι αντίστοιχες πράξεις. Σαν εναλλακτική οικονομία μπορούμε να αναφέρουμε την επονομαζόμενη οικονομία των πολιτών η οποία αποτελείται από συλλογικές πρωτοβουλίες τοπικού χαρακτήρα που τα άτομα που συμμετέχουν δεν χρειάζεται να ανήκουν στα υψηλά κοινωνικά στρώματα. Έτσι γίνεται μια σύνδεση της οικονομικής δημοκρατίας με νέους τρόπους παραγωγής που στόχο έχουν την ενδυνάμωση του κοινωνικού συνόλου. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία έχει διαστάσεις αντικαπιταλιστικές και αντικρατικές, ωστόσο το γεγονός ότι δεν έχει πλήρως καθοριστεί ο τρόπος που λειτουργεί με την αγορά και το κράτος, αφήνει ένα πεδίο κριτικής. Σε κάθε περίπτωση όμως αυτός ο τύπος οικονομίας περιλαμβάνει δημιουργικές δυνατότητες οι οποίες όσο εξελίσσονται θα δείχνουν έναν δρόμο προς έναν μετακαπιταλιστικό τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας (Νικολόπουλος και Καπογιάννης, 2012).

Τέλος θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε στον τρίτο τομέα, ο οποίος ταυτίζεται με την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία και αποτελείται από μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς και εθελοντικές πρωτοβουλίες (Νικολόπουλος και Καπογιάννης, 2012). Ο τρίτος τομέας έχοντας ως κύρια γνωρίσματά του την ανιδιοτέλεια καθώς και την μη αμειβόμενη εθελοντική προσφορά, απαγορεύει σε κάθε φορέα του να διανέμει τα κέρδη στα μέλη του. Τόσο η κοινωνική όσο και η αλληλέγγυα οικονομία ανήκουν στον τρίτο τομέα. Από την στιγμή που το εύρος των οργανισμών που αποτελούν αυτόν τον τομέα δεν είναι ούτε δημόσιοι ούτε ιδιωτικοί, μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία δεν δημιουργήθηκαν σε καμία περίπτωση με στόχο το οικονομικό όφελος (Ζάννης, 2013).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Εκπαιδεύοντας τους πολίτες του αύριο

3.1 Καλλιέργεια της δημιουργικότητας στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης

Η δημιουργικότητα είναι μια έννοια πολυδιάστατη και σημασιολογικά μπορούν να δοθούν αρκετοί ορισμοί. Ο ορισμός που την περιγράφει καλύτερα είναι ότι ως δημιουργικότητα εννοείται η ικανότητα ή δεξιότητα του ατόμου να μπορεί να παράγει καινούργιες και πρωτότυπες ιδέες τις οποίες εφαρμόζει και η υλοποίησή τους

αναγνωρίζεται ότι έχει μεγάλη αξία σε επιστημονικό, αισθητικό, τεχνολογικό και κοινωνικό επίπεδο. Το βασικότερο κριτήριο πάνω σε αυτόν τον ορισμό είναι η καινοτομία (Βάθη-Σαράβα, 2014). Επιπλέον θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι ο ορισμός αναφέρεται σε άτομα που έχουν ενοράσεις, μετασχηματίζουν, ανακαλύπτουν και κατασκευάζουν αντικείμενα. Για να χαρακτηριστεί ένα αντικείμενο ως δημιουργικό χρειάζεται να έχει κάποια καινοτομία, όπως επίσης να είναι χρήσιμο και αποδεκτό σε έναν μακροπρόθεσμο ορίζοντα.

Μέσω της δημιουργικότητας το άτομο ανακαλύπτει εναλλακτικές μεθόδους επίλυσης ενός προβλήματος, ξεφεύγοντας από την πεπατημένη και αλλάζοντας οπτική. Επιπλέον αποτελεί έναν βασικό πυλώνα πάνω στον οποίο αναπτύσσεται ο ενεργός πολίτης. Όσες θεωρίες έχουν αναπτυχθεί γύρω από την δημιουργικότητα έχουν άμεση σχέση με τον τομέα της ψυχανάλυσης. Υπάρχουν τέσσερις πυλώνες πάνω στους οποίους βασίζεται η δημιουργικότητα και αυτοί είναι: η διεργασία της δημιουργικής σκέψης, το δημιουργικό προϊόν, το δημιουργικό άτομο και το δημιουργικό περιβάλλον. Αυτοί οι πυλώνες είναι γνωστοί ως τα τέσσερα P της δημιουργικότητας δηλαδή product – προϊόν, process – διαδικασία, person – άτομο, press (environment) – περιβάλλον.

Θέλοντας να κατανοήσουμε τον όρο για τον οποίο μιλάμε σε αυτήν την υπό ενότητα θα δούμε τους τέσσερις πυλώνες του πιο αναλυτικά. Αρχικά η σε ότι αφορά την δημιουργικότητα της σκέψης βασίζεται στην έρευνα που πραγματοποίησε ο Guilford την δεκαετία του 1950 που την θεωρεί ως μια νοητική διεργασία με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, τα οποία είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους, με σκοπό την επίλυση ενός προβλήματος. Υπάρχει μια γενική τάση από πολλούς ερευνητές στο ότι η δημιουργική σκέψη έχει ως βασικά της στοιχεία την καινοτομία, την ευελιξία και την σύλληψη παραγωγικών ιδεών. Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί μια διαδικασία όπου το άτομο ξεχωρίζει μια λύση σε ένα πρόβλημα με λιγότερο κόπο και λιγότερες προσπάθειες, σκεπτόμενο πέρα από τις συνηθισμένες μεθόδους επίλυσης που μπορεί να έχει διδαχθεί.

Ο επόμενος πυλώνας είναι αυτός του δημιουργικού προϊόντος και αν θέλαμε να το περιγράψουμε με λίγες λέξεις θα λέγαμε ότι είναι το από αποτέλεσμα της δημιουργικής σκέψης. Πρόκειται δηλαδή την απόδειξη της δημιουργικής σκέψης

όπως αυτή υλοποιείται, παρουσιάζεται και αξιολογείται. Το πόσο δημιουργικό μπορεί να χαρακτηριστεί ένα προϊόν έγκειται στις παραμέτρους που ικανοποιεί επιτυγχάνοντας έτσι έναν συνδυασμό δημιουργικότητας και αποκλίνουσας σκέψης. Η αξιολόγηση του κατά πόσον είναι δημιουργικό ένα προϊόν δείχνει το κατά πόσον κατακτήθηκε και σε τι βαθμό η δημιουργική σκέψη μέσα από μια εκπαιδευτική διαδικασία.

Ως σημαντικότερα γνωρίσματα της δημιουργικότητας μπορούμε να παραθέσουμε την παραγωγή ιδεών, και το γεγονός ότι όσο ποιοτικότερη εκπαίδευση υπάρχει τόσο περισσότερο τόσο περισσότερο εξελίσσεται η δημιουργική σκέψη (Παρασκευόπουλος, 2008). Το δημιουργικό άτομο, είναι ένα άτομο που δεν έχει τάσεις εφησυχασμού εμπλουτίζοντας συνεχώς την προσωπικότητά του και έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Μετά από έρευνες μπορούμε να πούμε ότι τα χαρακτηριστικά αυτά είναι (Βάθη-Σαράβα, 2014) :

- Προθυμία για διαχείριση «επικίνδυνων καταστάσεων»
- Αφοσίωση και επιμονή στην εργασία
- Περιέργεια
- Διάθεση για βίωση νέων εμπειριών
- Ευρύτητα ενδιαφερόντων
- Διαίσθηση και φαντασία
- Αναστοχασμός
- Σε πολλές περιπτώσεις συνειδητοποίηση της δημιουργικότητάς
- Χιούμορ
- Έλξη προς την πολυπλοκότητα και την καινοτομία
- Αισθητικές τάσεις

Στην ουσία πρόκειται για μια πολύπλοκη μορφή συμπεριφοράς από το άτομο, με βάση τους παράγοντες που δρουν κάθε φορά. Το δημιουργικό άτομο είναι

αποτέλεσμα μιας συνεχούς και συστηματικής μελέτης και επιμόρφωσης όπως επίσης της επιμονής και του ενδιαφέροντος για την επίλυση ποικίλων προβλημάτων.

Ο τελευταίος πυλώνας αφορά το περιβάλλον. Αυτό που ονομάζουμε ως δημιουργικό περιβάλλον είναι ουσιαστικά οι εξωτερικοί παράγοντες που επηρεάζουν την δημιουργικότητα του ατόμου. Δηλαδή το επίπεδο εκπαίδευσης και κατάρτισης, το επίπεδο καλλιέργειας της φαντασίας από τα σχολικά χρόνια του ατόμου, καλλιέργεια συναισθημάτων φόβου, ντροπής, ανταγωνιστικό περιβάλλον, κ.α. Σύμφωνα με τους ερευνητές οι παράγοντες αυτοί μπορούν είτε να ενισχύσουν ένα ήδη δημιουργικό άτομο είτε να κινητοποιήσουν ένα άτομο να γίνει πιο δημιουργικό αποκτώντας δεξιότητες προς αυτήν την κατεύθυνση. Αξίζει να τονιστεί ότι τα άτομα που γεννιούνται και μεγαλώνουν μέσα σε ένα ήδη δημιουργικό περιβάλλον έχουν περισσότερες πιθανότητες να αναπτύξουν δημιουργικές ικανότητες, ωστόσο αυτό δεν είναι κάτι απόλυτο. Σημαντικό ρόλο έχουν η εκπαίδευση και οι καταστάσεις με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπο το άτομο στην ζωή του. Συνοψίζοντας θα λέγαμε πως τόσο το άτομο σαν προσωπικότητα όσο και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και αλληλοεπιδρά οδηγούν και σε έναν διαφορετικό βαθμό δημιουργικότητας, ανάλογα και με τις καταστάσεις που προκύπτουν (Sharp, 2004).

Η δημιουργικότητα αποτελεί έναν όρο κλειδί για μια σωστή κοινωνία ενεργών πολιτών καθώς προσφέρει νέες οπτικές στο άτομο που μπορούν να το βοηθήσουν πέρα από την επίλυση προβλημάτων και στην αλληλεπίδρασή του με άλλα άτομα. Η συνεργατικότητα που δημιουργείται μεταξύ των μελών της σχολικής κοινότητας συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην δημιουργία κοινωνικού κεφαλαίου (Μπαρμπέρη, 2018). Από αυτή την αλληλεπίδραση προκύπτει μια συνεργατική δημιουργικότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι η προσοχή των μαθητών στο σχολείο στρεφόταν ανέκαθεν σε πιο δημιουργικά μαθήματα τα οποία τους κέντριζαν το ενδιαφέρον. Έτσι τις περισσότερες φορές όταν ένα μάθημα εφαρμόζεται και πρακτικά τραβάει την προσοχή του μαθητή, αφού βλέπει ότι μπορεί να δημιουργήσει κάτι ο ίδιος. Η δημιουργικότητα θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελεί βάση για μια πιο ανοιχτή κοινωνία που θα στηρίζεται στις δημοκρατικές αξίες. Μπορεί ο όρος να αποτιμάται σε συγκεκριμένες θεματικές περιοχές όπως οι φυσικές επιστήμες, τα μαθηματικά και οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες, ωστόσο αυτό δεν μειώνει καθόλου την σημασία

που έχει για το άτομο. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η δημιουργικότητα είναι αναγκαίο να πηγάζει από όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, μέσω του κατάλληλου εμπλουτισμού του εκπαιδευτικού συστήματος (Βάθη-Σαράβα κ.α., 2014).

Τέλος η δημιουργικότητα είναι άμεσα και άρρηκτα συνδεδεμένη με το ανθρώπινο κεφάλαιο. Η κύρια ιδέα αυτής της θεωρίας στηρίζεται στο ότι τα άτομα αναλαμβάνουν ορθολογικές επενδύσεις στους εαυτούς τους με απώτερο στόχο να αποκτήσουν μελλοντικά οφέλη τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Με βάση αυτή τη θεώρηση, η θεωρία Ανθρώπινου Κεφαλαίου αποτελεί ένα εναλλακτικό ή και συμπληρωματικό πλαίσιο ώστε να διερευνώνται θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής (Βάθη-Σαράβα, 2019).

3.2 Ο ρόλος της συμμετοχής σε διαθεματικές δραστηριότητες, Projects, σχολικούς συνεταιρισμούς κλπ., στη διαμόρφωση του ενεργού πολίτη

Το σχολείο όπως είδαμε έχει ένα πολύ σημαντικό ρόλο και μια μεγάλη συμβολή στην διαμόρφωση του ενεργού πολίτη. Όμως για να επιτευχθεί αυτή η μεταβίβαση από τον μαθητή στον πολίτη του αύριο το σχολείο διδάσκει σημαντικές έννοιες χρησιμοποιώντας εργαλεία τα οποία προσφέρουν τη βιωματική διδασκαλία της γνώσης, την λεγόμενη ομαδοσυνεργατική διδασκαλία, αλλά και τους πειραματισμούς. Ο όρος διαθεματικότητα στην εκπαίδευση είναι η μορφή της διδασκαλίας κατά την οποία το περιεχόμενό της γίνεται ενιαίο και ταυτόχρονα έχουμε μια διδασκαλία με εργαστηριακή και εφευρετική μορφή. Επιπλέον θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στον όρο ότι η διαθεματικότητα σαν προσέγγιση είναι η κατάρτιση ενός αναλυτικού προγράμματος εκπαίδευσης το οποίο δεν περιλαμβάνει τα μαθήματα με την διακριτή έννοια αλλά ως μορφή οργανωμένης σχολικής γνώσης, για να

υπάρξει μια σφαιρική μελέτη των μαθημάτων που θα κεντρίσει το ενδιαφέρον. Στοχεύει δηλαδή στο να βοηθήσει τόσο τον εκπαιδευτή όσο και τον εκπαιδευόμενο. Τον εκπαιδευτή μέσα από μια διαδικασία που θα κεντρίζει το ενδιαφέρον των μαθητών του και τον εκπαιδευόμενο που μέσω αυτής της διδασκαλίας θα μπορεί να αναπτύξει ικανότητες που θα του επιτρέπουν να προσεγγίσει ένα θέμα από την οπτική γωνία που τον ενδιαφέρει και ταυτόχρονα θα έχει τα κατάλληλα εφόδια για να αναπτυχθεί επιτυχώς σε ένα περιβάλλον δια βίου μάθησης (Τέντες και Τουλιάτος, 2016). Το νεαρό άτομο μέσω της συμμετοχής του σε σχολικά project έχει τη δυνατότητα να δει την πρακτική εφαρμογή των γνώσεων που διδάσκεται (Σουλιώτη & Παγγέ, 2004). Project μπορεί να αποτελούν ένα σχέδιο εργασίας, μία συνθετική δημιουργική εργασία, κάποια μικρά προγράμματα ή ακόμα και μια σχεδιασμένη ενέργεια που βασίζονται σε μια σε βάθος μελέτη για ένα συγκεκριμένο θέμα. Το θέμα αυτό δίνεται από τον διδάσκοντα είτε σε μια μικρή ομάδα μαθητών είτε μεμονωμένα σε ένα μαθητή είτε σε ολόκληρη την τάξη προκειμένου να ερευνηθεί (Νικολάου, 2005). Αυτή η σύνθετη αλλά δημιουργική εργασία μπορεί να είναι απαιτητική για τους μαθητές ωστόσο είναι σχεδιασμένη με βάση την γνώση που διδάσκεται στο σχολείο και καθιστά τον μαθητή υπεύθυνο για την απόκτηση της γνώσης του. Η γνώση στην συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται ένα βίωμα για τον μαθητή. Μιλάμε δηλαδή για την οργανωσιακή μάθηση που σαν έννοια αφορά την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων μιας τάξης ή ενός φορέα κοινωνίας των πολιτών που βασίζεται στην ανταλλαγή απόψεων. Το βασικότερο συστατικό της οργανωσιακής μάθησης είναι η οργανωσιακή μνήμη που αφορά την μετατροπή της εμπειρίας σε γνώση και η οποία μπορεί να περάσει από τον καθηγητή στους μαθητές. Είναι ένα κομμάτι στο οποίο η χώρα μας υστερεί καθώς σε υποδομές και υπάρχει έλλειψη κατάλληλων πληροφοριακών συστημάτων (Βάθη-Σαράβα, κ.α., 2015). Μέσα από την συμμετοχή σε ένα project ο μαθητής κατανοεί στην πράξη πολλές έννοιες όπως αυτές του σεβασμού, της δημοκρατίας και της ομαδικότητας, τηρεί μια πιο υπεύθυνη στάση απέναντι στον εαυτό του και στα άλλα άτομα της ομάδας και αναπτύσσει την κριτική του σκέψη. Για να μπορεί ένα project να χαρακτηριστεί κατάλληλο να εκπονηθεί από τους μαθητές θα πρέπει να τους προσφέρει άμεσες χειροπιαστές εμπειρίες (Μπιρμπίλη, 2005).

Οι διαθεματικές δραστηριότητες αποτελούν το μέσο με το οποίο η γνώση από δασκαλοκεντρική μετατρέπεται σε μαθητοκεντρική. Ο μαθητής παύει να είναι παθητικός δέκτης και γίνεται ενεργός συμμετέχων της μαθητικής γνώσης (Χρυσafiδης, 2004). Σε αυτή την διαδικασία, σε αντίθεση με το project, ο εκπαιδευόμενος έχει την επιλογή να διαλέξει όποιο θέμα επιθυμεί και να το εξετάσει χωρίς απαραίτητα να ακολουθήσει την επιστημονική προσέγγιση. Δηλαδή πρόκειται για έναν τρόπο προσέγγισης της γνώσης από πολλές οπτικές. Κατά την διαθεματική δραστηριότητα το άτομο αποκτά βιωματική σχέση με την γνώση. Μέσο αυτών των δραστηριοτήτων καλλιεργείται η αυτενέργεια, η δημιουργικότητα, η ανακαλυπτική μάθηση, η ομαδική εργασία και η κριτική ικανότητα. Συμπερασματικά η συμμετοχή σε μια διαθεματική δραστηριότητα συμβάλλει στην αντικατάσταση της παθητικότητας του μαθητή με πρωτοβουλίες και στην κατανόηση του πνεύματος συνεργασίας (Σουλιώτη & Παγγέ, 2004).

Οι σχολικοί συνεταιρισμοί αποτελούν ελεύθερες ενώσεις μαθητών με σκοπό την καλλιέργεια παραγωγικών εργασιών καθοδηγούμενοι από των δάσκαλό τους. Από αυτούς τους συνεταιρισμούς προκύπτουν αγαθά τα οποία χρησιμοποιούνται για την ενίσχυση των μελών της σχολικής κοινότητας. Μάλιστα σε περίπτωση που υπάρχει η οικονομική δυνατότητα οι σχολικοί συνεταιρισμοί μπορούν να διαθέσουν κάποιο ποσό για κοινωνικούς ή ακόμα και εθνικούς σκοπούς (Αγγελοπούλου, 2019). Με την εργασία του μαθητή σε ένα σχολικό συνεταιρισμό καλλιεργούνται στοιχεία όπως η αγαθή συνεργασία, η αλληλεγγύη, η αυτενέργεια, η επινοητικότητα, η δημιουργικότητα και η πρωτοβουλία. Οι μαθητές κινητοποιούνται για έναν κοινωνικό σκοπό και κατανοούν από μικρή ηλικία τα προβλήματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπο ένα κοινωνικό σύνολο (Αλαχιώτης & Καρατζιά- Σταυλιώτη, 2009). Επιπλέον οι σχολικοί συνεταιρισμοί αποτελούν πεδίο για αυτενεργό μάθηση και ελεύθερη έκφραση κάτι που συμβάλλει στην δημιουργία των μετέπειτα ενεργών πολιτών.

Ωστόσο σε κάθε δραστηριότητα που έχει σχεδιαστεί για να εκπαιδεύσει τους νέους προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση κανόνων, υπάρχουν ενδείξεις έντασης μεταξύ κοινωνικού ελέγχου και κοινωνικής απελευθέρωσης. Τα διαδεδομένα πρότυπα και στερεότυπα μπορεί να είναι πολύ προβληματικά, ιδίως στο πλαίσιο ανισοτήτων και

των σχέσεων εξουσίας μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Έτσι καταλήγουμε στο ότι η εκπαίδευση των πολιτών σε ολόκληρη την Ευρώπη και όχι μόνο, έχει κεντρικό ρόλο στην ενίσχυση της δημοκρατίας και την κατανόηση του ρατσισμού ως ένα πλήρως αντιδημοκρατικό φαινόμενο. Αυτό που αξίζει να τονιστεί είναι ότι η διαθεματικότητα έχει μεγάλη χρησιμότητα για κάθε σχολικό περιβάλλον αφού μετασχηματίζει την εκπαίδευση σε μια βιωματική διαδικασία.

3.3 Ο ρόλος της συμμετοχής των μαθητών σε προγράμματα MUN

Με την συμμετοχή των μαθητών σε προγράμματα MUN (Model United Nations) ορίζεται η συμμετοχή τους σε Μοντέλα Ηνωμένων Εθνών, δηλαδή οι μαθητές έχουν τον ρόλο του διπλωμάτη. Πρόκειται για έναν βιωματικό τρόπο εκμάθησης όπου η γνώση οικειοποιείται μέσω των εμπειριών και της αναζήτησης προσωπικού νοήματος της, αλλά με κάποιες διαφορές σε σχέση με τους τρόπους που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη υποενότητα. Ο οργανισμός Ηνωμένων Εθνών προκειμένου να συμβάλλει στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, θεωρώντας την εκπαίδευση ως βασικό πυλώνα για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός έχει συμβάλλει με την ανάπτυξη του συγκεκριμένου προγράμματος εκπαίδευσης (Αναστασοπούλου, κ.α., 2018).

Το μοντέλο MUN αποτελεί μια εκπαιδευτική διαδικασία πρακτικής προσομοίωσης διεθνούς διπλωματίας (nmun.org). Οι μαθητές συμμετέχουν σε μια διαδικασία τύπου debate, δηλαδή την διαδικασία στην οποία ανταλλάσσουν διαφορετικές απόψεις πάνω σε ένα θέμα με παγκόσμιο αντίκτυπο, ενθαρρύνοντας των δημιουργικό διάλογο. Ο κύριος στόχος αυτής της διαδικασίας είναι να το να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές του σήμερα και αυριανούς πολίτες γύρω από θέματα που αναφέρονται στην παγκόσμια ειρήνη, στον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των διαφορετικών εθνικοτήτων και πολιτισμών, την κατανόηση των παγκοσμίων προβλημάτων και το

πως αυτά μπορούν να φτάσουν να επηρεάσουν ακόμα και μια μικρή κοινωνία. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος γίνεται μια εξομοίωση των οργάνων των Ηνωμένων Εθνών, μέσω των οποίων συζητούνται τα προβλήματα και αποφασίζονται οι ενέργειες αντιμετώπισής τους (wisemee.com). Αυτά τα όργανα – θεσμοί είναι η Γενική Συνέλευση, το Συμβούλιο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, το Συμβούλιο Ασφαλείας και άλλες επιτροπές όπως για παράδειγμα η επιτροπή αποζημιώσεων.

Ο ΟΗΕ είναι ένας οργανισμός που ιδρύθηκε και καθιερώθηκε με την λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου το 1945. Το πρόγραμμα MUN εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Με την πάροδο των δεκαετιών και τις αλλαγές που έφεραν σε κοινωνικό και εκπαιδευτικό επίπεδο, η αξία μιας τέτοιας διοργάνωσης άρχισε να γίνεται όλο και περισσότερο αναγνωρίσιμη από σχολεία, πανεπιστήμια και άλλους εκπαιδευτικούς φορείς (Muldoon, 1995). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η εξομοίωση των οργάνων λειτουργίας και λήψης αποφάσεων του ΟΗΕ να γίνει αρκετά δημοφιλής μεταξύ των μαθητών και οι συμμετέχοντες να πολλαπλασιάζονται, καθώς ήθελα να ξεφύγουν από την σχολική ρουτίνα. Φτάνοντας στο σήμερα πρέπει να αναφέρουμε ότι τα συνέδρια MUN που διοργανώνονται ξεπερνούν τα 400 σε παγκόσμια κλίμακα, με την συμμετοχή τουλάχιστον 50 χωρών (Hodgin, 2011). Μόνο από την Ελλάδα συμμετέχουν κάθε χρόνο πάνω από 10 σχολεία. Υπάρχουν συνέδρια τόσο για φοιτητές όσο και για μαθητές. Μάλιστα σε σχολικό επίπεδο μπορεί να συμμετάσχει όποιος μαθητής το επιθυμεί από την Γ΄ τάξη του γυμνασίου μέχρι Γ΄ τάξη του λυκείου. Όσοι μαθητές συμμετέχουν ανεξάρτητα με την χώρα από την οποία προέρχονται δηλώνουν τον ενθουσιασμό τους και υπογραμμίζουν το γεγονός ότι αποκτούν γνώσεις και εμπειρίες πολύ πέρα από όσες διδάσκονται στο σχολείο. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ΟΗΕ στις προσομοιώσεις MUN οι συμμετέχοντες ξεπερνούν τους 400.000, νούμερο το οποίο αφορά τόσο μαθητές όσο και φοιτητές. Το πρώτο συνέδριο MUN στην Ελλάδα έλαβε χώρα το 1995 από την Γερμανική Σχολή Αθηνών. Μάλιστα από το 2010 και έπειτα πολλά σχολεία στην Ελλάδα τόσο δημόσια όσο και ιδιωτικά, δημιούργησαν δικά τους συνέδρια προκειμένου να συμμετάσχουν σε αυτά του ΟΗΕ. Αποτέλεσμα αυτών ήταν το 2018 οι Έλληνες μαθητές ήταν οι περισσότεροι από οποιαδήποτε άλλη χώρα στο συνέδριο της Χάγης. Το MUN Ελλάδας αποτελεί έναν μη κυβερνητικό οργανισμό

απαλλαγμένο από πολιτικό ή οικονομικό χαρακτήρα, που έχει ως βάση του την εθελοντική εργασία των μαθητών και φοιτητών. Στόχος είναι να προωθηθεί η πολιτειότητα, χρησιμοποιώντας βιωματικές πρακτικές και η δημιουργία ίσως ευκαιριών μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας εκπαίδευσης (Αναστασοπούλου κ.α., 2018). Έτσι σε μια περίοδο που η κοινωνική, οικονομική και ανθρωπιστική κρίση αποτελούν προβλήματα που δεν έχουν εξαιρεθεί, η δημιουργία μιας τέτοιας πρωτοβουλίας ενισχύει την εκπαίδευση και συμβάλει στην διαμόρφωση ενεργών πολιτών. Η μεγάλη συμμετοχή και ανταπόκριση των μαθητών έχει δώσει μια ηχηρή απάντηση στους επικριτές αυτής της πρωτοβουλίας που κάνουν λόγο για 'ελιτίστικά' χαρακτηριστικά (Deresiewicz, 2008). Αν θέλαμε να εντοπίσουμε ένα πρόβλημα αυτό είναι η εξοικονόμηση πόρων, η οποία μέχρι ένα βαθμό καλύπτεται είτε από συλλογικές δράσεις των μαθητών και φοιτητών, είτε από το ίδιο το σχολείο ή το πανεπιστήμιο, ενώ σε πιο σπάνιες περιπτώσεις από άλλους τοπικούς φορείς.

Μαθητές σε συνέδριο MUN στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 2013. Πηγή: <http://2lyk-gerak.att.sch.gr/>

3.4 Τα μη οικονομικά οφέλη της εκπαίδευσης

Από την στιγμή που αναφερόμαστε στους φορείς της κοινωνίας των πολιτών δεν θα μπορούσε να απουσιάζει η αναφορά και η σύνδεση με μια από τις σημαντικότερες κοινωνικές επιστήμες, αυτή των οικονομικών. Όπως είδαμε σχηματίζεται ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομίας αυτός της κοινωνικής και αλληλέγγυας. Ωστόσο στην συγκεκριμένη υπό ενότητα θα στρέψουμε την προσοχή μας στα μη οικονομικά οφέλη που επιφέρει μια ορθή εκπαίδευση προσανατολισμένη στην δημιουργία ενός ενεργού πολίτη. Η εκπαίδευση γενικά έχει πολλαπλά οφέλη τα οποία δεν τελειώνουν μόνο στις αξίες του εθελοντισμού και της δημιουργικότητας. Τα οφέλη στα οποία θα αναφερθούμε έχουν προκύψει από έρευνες πάνω στην οικονομική -με την ευρεία έννοια του όρου- αξία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Πρόκειται για οφέλη που δεν έχουν καθαρά οικονομική ή χρηματική αξία, αλλά απολαμβάνονται από όλα τα μέλη της κοινωνίας, χωρίς αποκλεισμούς στο πλαίσιο της ευημερίας του κοινωνικού συνόλου. Υπάρχουν οφέλη τα οποία τα απολαμβάνουν τα άτομα και ονομάζονται ιδιωτικά, ενώ κοινωνικά αποκαλούνται αυτά που απολαμβάνονται από το κοινωνικό σύνολο, χωρίς να αποκλείουν άτομα. Αναφερόμαστε δηλαδή στην ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου, μιας έννοιας που αφορά την ενίσχυση τόσο του ίδιου του ατόμου όσο και του κοινωνικού συνόλου. Αρχικά να αναφέρουμε ότι ίσως το σημαντικότερο μη οικονομικό όφελος της εκπαίδευσης είναι η μείωση της θνησιμότητας και η αύξηση του προσδόκιμου ζωής για το άτομο (Grossman, 2000).

Αρχικά να αναφέρουμε ότι υπάρχουν τα άμεσα και τα έμμεσα οφέλη. Ένα άμεσο όφελος είναι η συνέχιση των σπουδών ενός ατόμου μετά την υποχρεωτική εκπαίδευση, καλλιεργώντας περισσότερο τις γνώσεις του προκειμένου στο μέλλον να έχει υψηλότερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερους μισθούς από ένα άτομο που σταμάτησε την εκπαίδευσή του στο λύκειο. Αυτή είναι και η λεγόμενη προστιθέμενη αξία της εκπαίδευσης η οποία μπορεί να οδηγήσει το άτομο σε μια επιτυχημένη επαγγελματική σταδιοδρομία. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι ένα άτομο που συνεχίζει τις σπουδές του μέχρι τις υψηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες (πχ. μεταπτυχιακό ή διδακτορικό) έχει και ένα κόστος ευκαιρίας καθώς θυσιάζει χρόνο στον οποίο θα

μπορούσε να εργάζεται προκειμένου να αποκτήσει τα εφόδια από αυτή του την επένδυση για περισσότερες επαγγελματικές ευκαιρίες μελλοντικά (Besanko & Braeutigam, 2008). Το έμμεσο όφελος είναι ότι το πιο καλλιεργημένο άτομο θα έχει κατά πάσα πιθανότητα καλύτερες συνθήκες εργασίας (πχ. λιγότερες υπερωρίες). Μέσω της εκπαίδευσης μπορούν να φανούν και οφέλη τα οποία προκύπτουν από εξωτερικότητες οι οποίες χαρακτηρίζονται ως θετικές. Ως εξωτερικότητες γενικά εννοούμε τις επιδράσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος, δηλαδή αυτού που δεν είναι άμεσα συνδεδεμένο με την εκπαίδευση στην περίπτωση μας. Μια θετική εξωτερικότητα (external benefit) είναι ένα όφελος για την κοινωνία το οποίο προέρχεται από την εκπαίδευση που λαμβάνει το άτομο. Για παράδειγμα η περιβαλλοντική συνείδηση, προκύπτει από τις γνώσεις που λαμβάνει ο πολίτης για το πόσο σημαντικό είναι να το σέβεται. Άλλες θετικές εξωτερικότητες είναι η μείωση των ρύπων και του θορύβου με την χρήση μέσων μεταφοράς και η ανακύκλωση συσκευών. Μέσω αυτών η κοινωνία αποκτά μεγαλύτερη ευημερία, το βιοτικό επίπεδο αυξάνεται, ενώ επηρεάζονται και άλλα άτομα μέσα στην κοινωνία ευαισθητοποιούνται ακολουθώντας τέτοιες δράσεις. Παρατηρούμε έτσι ότι οι συγκεκριμένες εξωτερικότητες αποτελούν πολύ σημαντικό κεφάλαιο για τον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζεται η εκπαιδευτική διαδικασία και χρειάζονται στήριξη από τους κρατικούς φορείς. Πολλές έρευνες έχουν πραγματοποιηθεί γύρω από τα μη οικονομικά οφέλη της εκπαίδευσης. Το 1976 ο Dore, προχώρησε σε ομαδοποίηση των σχέσεων που περιγράφουν την σύνδεση εκπαίδευσης και μισθών. Έτσι αναφέρθηκε στους 'μηχανισμούς επένδυσης, κάτι που σημαίνει ότι όσο πιο μορφωμένο είναι ένα άτομο τόσο υψηλότερες αποδοχές θα έχει αφού η εκπαίδευση έχει θετικό αντίκτυπο στους εργοδότες. Αργότερα (το 1998) οι ερευνητές Bowles & Gintis εξήγαγαν το συμπέρασμα ότι οι εργοδότες αναζητούν άτομα που έχουν θετική στάση απέναντι στην απασχόληση και αξιολογούν την εκπαίδευση σε ότι έχει να κάνει με το επάγγελμα για το οποίο αναζητούν εργαζόμενο (Βάθη-Σαράβα, 2014). Έχουμε έτσι μια πιο ειδική θεωρία σχετικά με την σχέση εκπαίδευσης και απολαβών. Μάλιστα είναι ίσως η πρώτη έρευνα που εξηγεί την σχέση της εξιδεικευμένης εκπαίδευσης με την μισθολογική κλίμακα.

Αναφερθήκαμε νωρίτερα στον όρο ανθρώπινο κεφάλαιο. Η ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την εκπαίδευση οποιασδήποτε βαθμίδας και αν είναι. Η γνώση είναι το βασικό συστατικό σε αυτή την περίπτωση. Πέραν της γνώσης η συγκεκριμένη έννοια περιέχει τις δεξιότητες και τις εμπειρίες που έχει το άτομο (Φώκιαλη, 2010). Η εκπαίδευση δηλαδή θεωρείται ως μια επένδυση η οποία επιφέρει σημαντικά μελλοντικά οφέλη τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Τα άτομα όταν επιλέγουν να σπουδάσουν και γενικά να μορφωθούν ενισχύοντας το ανθρώπινο κεφάλαιό τους, αναλαμβάνουν ουσιαστικά ένα κόστος έναντι των μελλοντικών οφελών. Ένα ισχυρό ανθρώπινο κεφάλαιο έχει πολλαπλά οφέλη, καθώς οδηγεί το άτομο σε μεγαλύτερη παραγωγικότητα στην εργασία του, αναπτύσσει ατομικά χαρακτηριστικά όπως η δημιουργικότητα και η καινοτομία, ενώ βρίσκει και πρακτικότερες λύσεις σε διάφορα προβλήματα τόσο σε επίπεδο εργασίας όσο και σε ατομικό. Προκύπτει έτσι αποδοτικότερη συνεργασία μεταξύ εργαζομένων, καλύτερη διαχείριση κρίσεων και η ανάπτυξη ενός εργασιακού κλίματος που βασίζεται στην αμοιβαία εμπιστοσύνη. Με βάση τα όσα περιγράψαμε η εκπαίδευση μπορεί να περιγραφεί ως μια επένδυση καθώς έχει μεγάλη οι αλλαγές που προκαλεί στις δεξιότητες και στην προσωπικότητα του ατόμου, μελλοντικά έχουν πολλές πιθανότητες να του επιφέρουν μια θέση εργασίας όπου θα αμείβεται καλύτερα και θα του προσδίδει κύρος. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι υπάρχει μια αρκετά μεγάλη διάσταση απόψεων για το αν η εκπαίδευση αποτελεί ένα άυλο αγαθό που μόνο καταναλώνεται ή αν αποτελεί μαζί και επένδυση (Βάθη-Σαράβα, 2014). Θα πρέπει να τονιστεί ότι η εκπαίδευση είναι μια διαδικασία που προσθέτει αξία στο άτομο, ωστόσο ανάλογα με το πως βλέπει ο κάθε εκπαιδευόμενος αυτή την διαδικασία μπορεί να αποκτήσει περισσότερα εφόδια και να ενσωματώσει πλήρως τα όσα διδάσκεται. Μέσω της ενίσχυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου ενδυναμώνεται και το κοινωνικό κεφάλαιο το οποίο αναφέρεται στα χαρακτηριστικά που έχουν όλα τα άτομα που αποτελούν την κοινωνία και αναπτύσσονται μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το κοινωνικό κεφάλαιο δηλαδή δεν αποτελεί ιδιοκτησία μόνο ενός ατόμου, αλλά μιας ολόκληρης ομάδας (Νάσιουλας, 2013).

3.4.1 Το πρόγραμμα αξιολόγησης μαθητών PISA

Το πρόγραμμα PISA (Programme for International Student Assessment) αποτελεί ένα διεθνές πρόγραμμα αξιολόγησης μαθητών και είναι ένα πρόγραμμα που διενεργείται κάθε τρία χρόνια από τον ΟΟΣΑ (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης). Στόχος του είναι να αποτιμήσει τι κατά πόσο οι μαθητές της ηλικιακής ομάδας των 15 ετών έχουν αποκτήσει ουσιαστικές γνώσεις και δεξιότητες προκειμένου να μπορούν να ανταπεξέλθουν στις προκλήσεις της καθημερινής ζωής. Για να γίνει πιο κατανοητό με βάση το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα η αξιολόγηση αυτή αφορά μαθητές που βρίσκονται στην πρώτη τάξη του λυκείου. Αρχικά στο συγκεκριμένο πρόγραμμα αξιολογείται η κατανομή των γνώσεων και των δεξιοτήτων των μαθητών που συμμετέχουν. Επιπλέον αξιολογούνται οι επιστημονικές γνώσεις και οι ατομικές και κοινωνικές δεξιότητες. Με αυτόν τον τρόπο αποτιμάται ο βαθμός στον οποίο οι ικανότητες και δεξιότητες των μαθητών σχετίζονται με δημογραφικές, οικονομικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές μεταβλητές. Επιπλέον γίνεται φανερό το σε τι βαθμό μπορούν οι 15χρονοι μαθητές να έχουν πλήρη συμμετοχή στην πολιτική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου στον οποίο ζουν και δραστηριοποιούνται.

Με το πρόγραμμα PISA αξιολογούνται ποικίλα εκπαιδευτικά συστήματα και οι δραστηριότητές τους σε πολλές χώρες. Αν θέλαμε να μιλήσουμε πιο ειδικά για το συγκεκριμένο πρόγραμμα η αξιολόγηση που γίνεται αφορά τους εξής τομείς: τη γλώσσα, τις φυσικές επιστήμες, την τεχνολογία, την επίλυση προβλήματος, την διαχείριση πληροφοριών, η συμμετοχή σε ομαδοσυνεργατικές δραστηριότητες, η διαχείριση αντιπαραθέσεων, προσωπικών υποθέσεων και σεβασμού αξιών, η επίλυση πολύπλοκων καταστάσεων και τέλος η δυνατότητα των μαθητών για ανάπτυξη κοινωνικής και επαγγελματικής δράσης ώστε να συμμετέχουν ως ενεργοί πολίτες στο δημοκρατικό πολίτευμα. Το πρόγραμμα PISA αξιολογεί τις ικανότητες και δεξιότητες των μαθητών στα ακόλουθα πεδία ικανοτήτων:

- Στο πεδίο της ικανότητας των μαθητών στην χρήση της γλώσσα, των συμβόλων, της επιστήμης και της τεχνολογίας.

- Στο πεδίο της ικανότητας των μαθητών να ενεργούν εντός ενός κοινωνικού πλαισίου, όπου θα πρέπει με υπεύθυνο τρόπο να διαχειρίζονται τη ζωή τους, έτσι ώστε να βρίσκουν τη θέση τους σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία, ξεχωρίζοντας δικαιώματα και υποχρεώσεις, τόσο για τον εαυτό τους όσο και για τα υπόλοιπα άτομα της κοινωνίας.
- Στο πεδίο της ικανότητας των μαθητών να συμμετέχουν σε ομάδες εργασίας, να συνεργάζονται ορθά, να διαχειρίζονται και να λύνουν τυχόν αντιπαραθέσεις, να δημιουργούν και να κρατούν προσωπικές σχέσεις, όπως επίσης να σέβονται και να εκτιμούν αξίες, πιστεύω και πολιτισμούς.

Το κύριο αντικείμενο του προγράμματος αλλάζει κάθε τριετία, ενώ για τις συμμετέχουσες χώρες υπάρχουν αυστηρές προδιαγραφές. Το 2000 όπου και πραγματοποιήθηκε ο πρώτος διαγωνισμός PISA το κύριο αντικείμενο ήταν η κατανόηση κειμένου και συμμετείχαν 43 χώρες εκ των οποίων οι 28 ήταν μέλη του ΟΟΣΑ. Το 2003 κύριο αντικείμενο αποτέλεσε η επίλυση προβλήματος, το 2006 δόθηκε έμφαση στις φυσικές επιστήμες και το 2009 ξανά στην κατανόηση κειμένου. Το 2012 η έμφαση ήταν στα μαθηματικά όπου συμμετείχαν 65 χώρες που αντανakλούσαν περίπου το 80% της παγκόσμιας οικονομίας, με τις 34 από αυτές να είναι μέλη του ΟΟΣΑ και αξιολογήθηκαν περίπου 510.000 μαθητές. Στους δυο τελευταίους διαγωνισμούς αξιολογήθηκαν ο επιστημονικός εγγραμματισμός (το 2015) και τα είδη ανάγνωσης (το 2018). Με το όρο εγγραμματισμό εννοούμε την ικανότητα των μαθητών να εφαρμόζουν γνώσεις και δεξιότητες που απέκτησαν στα αντικείμενα της κατανόησης κειμένου, των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών, ώστε να συλλογίζονται, να αναλύουν και να επικοινωνούν σε ένα αποτελεσματικό επίπεδο όταν ερμηνεύουν και επιλύουν καθημερινά προβλήματα. Το πρόγραμμα PISA μας δίνει:

- Μια αρκετά πλήρη εικόνα για τις γνώσεις και ειδικότερα για τις δεξιότητες των 15χρονων και 16χρονων μαθητών.
- Τη δυνατότητα συσχετισμού ανάμεσα στις επιδόσεις και τα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μαθητών.

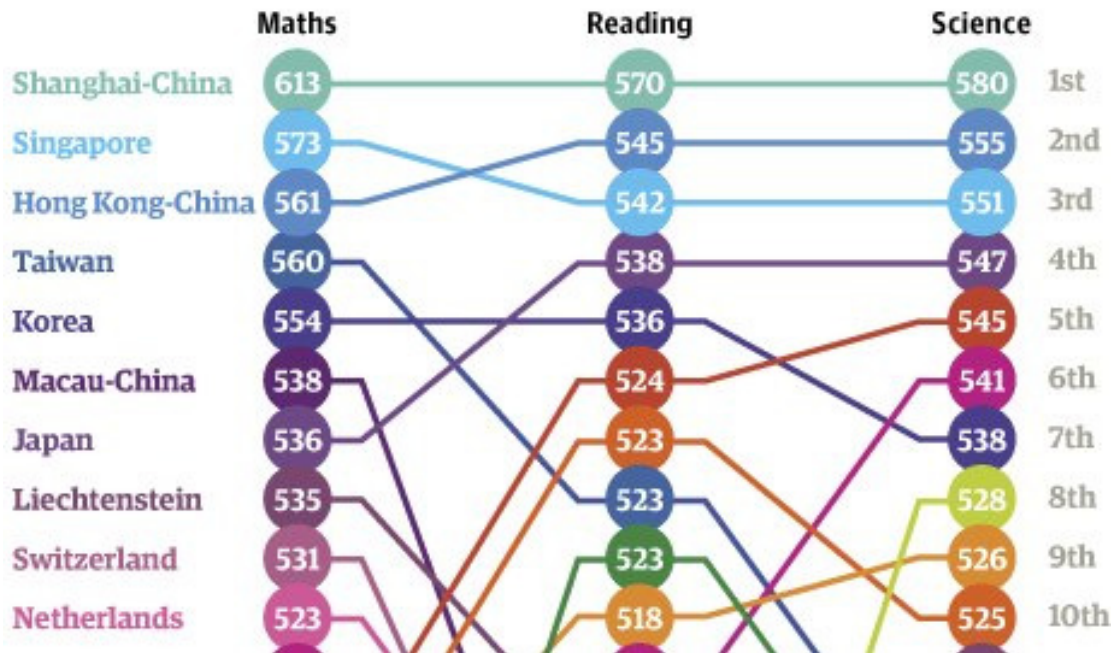
- Τη δυνατότητα συσχέτισμού ανάμεσα στις επιδόσεις και τα χαρακτηριστικά των σχολείων.
- Τη δυνατότητα σύγκρισης ανάμεσα στην μέση επίδοση των μαθητών από διάφορες χώρες.
- Τη δυνατότητα παρακολούθησης μεταβολών των επιδόσεων με την πάροδο του χρόνου.

Η Ελλάδα συμμετέχει σε κάθε πρόγραμμα PISA από το 2000 με περίπου 5000 μαθητές που φοιτούν τόσο από ιδιωτικά όσο και σε δημόσια σχολεία. Η θέση που καταλαμβάνει ωστόσο βρίσκεται συνεχώς κάτω του μέσου όρου. Για παράδειγμα το 2015 κατέλαβε την 43^η θέση σε σύνολο 70 χωρών με τη Σιγκαπούρη να βρίσκεται στην πρώτη θέση, ενώ πιο πρόσφατα το 2018 η θέση που κατέλαβε ήταν η 45^η σε σύνολο 79 χωρών, με την Κίνα να βρίσκεται στην κορυφή (Λουκόπουλος, 2019).

Αξίζει να κρατήσουμε το ότι χώρες όπως η Φιλανδία, η Κίνα, η Σιγκαπούρη και το Χονγκ Κόνγκ έχουν σταθερή παρουσία στην πρώτη δεκάδα σε όλες τις αξιολογήσεις PISA. Μάλιστα τόσο το Χονγκ Κόνγκ όσο και η Σιγκαπούρη έχουν αναπτύξει έναν άτυπο ανταγωνισμό μεταξύ τους καθώς εναλλάσσονται μεταξύ της πρώτης πετάδας στις δυο τελευταίες αξιολογήσεις. Με μια ματιά στην αξιολόγηση του 2012 γίνεται κατανοητό ότι οι Ασιατικές χώρες φαίνεται να έχουν αναπτύξει ένα εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο συμβάλλει στην απόλυτη κατανόηση της γνώσης, αλλά και του πως μπορεί να αξιοποιηθεί από τους μαθητές. Τη συγκεκριμένη μάλιστα χρονιά πρέπει να ανατρέξουμε στην 8^η θέση για να βρούμε την πρώτη Ευρωπαϊκή χώρα με το υψηλότερο σκορ και η οποία είναι το Λιχτενστάιν. Σχετικά με την Ελλάδα και τις θέσεις που καταλαμβάνει γίνεται εύκολα κατανοητό ότι υπάρχει μια ασυμφωνία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και του συγκεκριμένου προγράμματος. Το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από γνωσιοκεντρισμό, δηλαδή την απομνημόνευση εννοιών και αυτό είναι κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το πρόγραμμα PISA όπου απαιτείται η εφαρμογή των γνώσεων σε καθημερινά ζητήματα και καταστάσεις. Επιπλέον το συγκεκριμένο πρόγραμμα δεν εξετάζει συγκεκριμένη ύλη όπως συμβαίνει στα σχολεία στην χώρα μας, αλλά τη γενικότερη ικανότητα των μαθητών να αξιοποιούν πληροφορίες. Από τους μαθητές στην χώρα μας δεν λείπει η

θεωρητική γνώση αλλά η σύνδεση της με την καθημερινότητα (Γεωργακόπουλος, 2019). Η Φιλανδία που όπως αναφέραμε βρίσκεται πάντα εντός της πρώτης δεκάδας έχει ένα εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο θεωρείται πρωτοπόρο τις τελευταίες δεκαετίες. Τείνει να καταργήσει τα γνωστικά αντικείμενα ώστε να διδάσκονται γεγονότα και φαινόμενα μέσα από τα οποία ο μαθητής δεν θα μαθαίνει μόνο ιστορία αλλά και γεωγραφία, ακόμα και άλλες επιστήμες όπως μαθηματικά ή φυσική. Μπορούμε να πούμε ότι αυτή η ενεργητικότητα είναι κάτι που λείπει από τα σχολεία στην χώρα μας. Μεγάλος είναι και ο ρόλος των προσωπικών δεξιοτήτων (soft skills) στις χώρες που βρίσκονται ψηλά στην βαθμολογία. Οι προσωπικές αυτές δεξιότητες βρίσκουν εφαρμογή σε πολλά και διαφορετικά επαγγέλματα και πεδία. Είναι δεξιότητες που περιγράφουν τον συνδυασμό διαπροσωπικών επικοινωνιακών ικανοτήτων, προσωπικών πεποιθήσεων και της προσέγγισης στην ζωή ενός ατόμου και των βασικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς του. Σχετικά με τις χώρες που βρίσκονται στις χαμηλές θέσεις τις βαθμολογίας παρατηρείται ότι κάποιες χώρες της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής δεν είναι αρκετά αποδοτικές στο πρόγραμμα, με το 55% των εκπαιδευομένων να βρίσκονται κολλημένοι κάτω από το βασικό επίπεδο επάρκειας στην ανάγνωση σε σύγκριση με το 23% στις χώρες του ΟΟΣΑ. Στις εικόνες που ακολουθούν μπορούμε να παρατηρήσουμε πολλά από όσα αναφέραμε για τις χώρες που συμμετέχουν στο πρόγραμμα να αποτυπώνονται στις δυο τελευταίες αξιολογήσεις PISA.

Αποτελέσματα πρώτης δεκάδας προγράμματος Pisa για το 2012. Πηγή: theguardian.com

PISA worldwide ranking

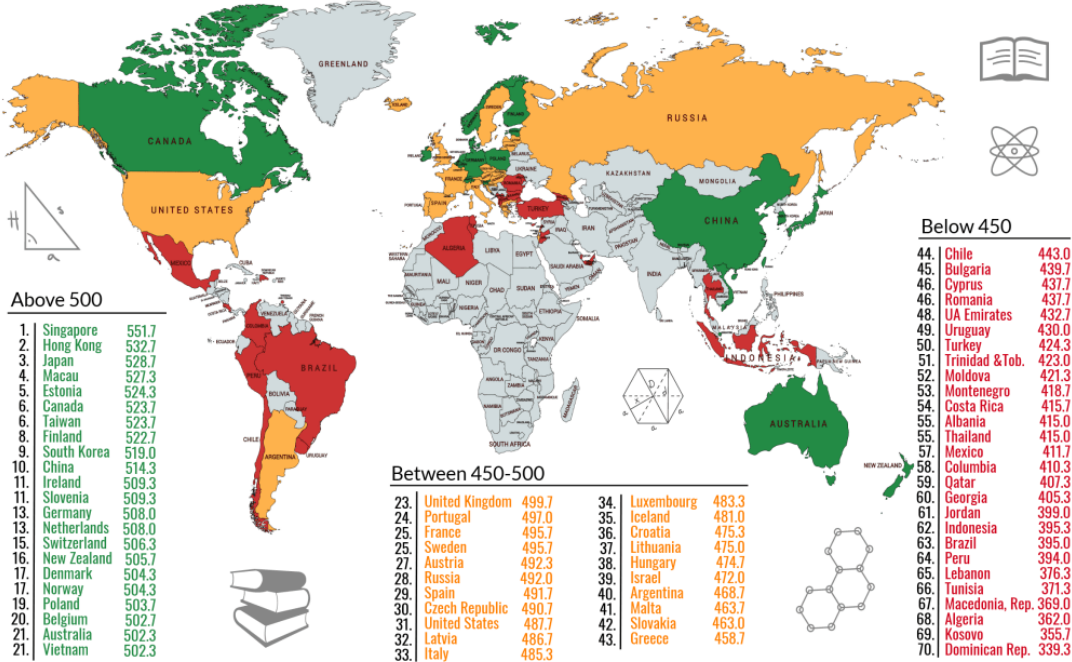
average score of math, science and reading

The Program for International Student Assessment (PISA) is a worldwide study by OECD in 70 nations of 15-year-old students' scholastic performance on mathematics, science and reading.

factsmaps.com

Source: OECD, 2015-2016

above 500 450-500 below 450

Αποτελέσματα της αξιολόγησης PISA το 2015. Πηγή: factsmaps.com

PISA 2018 worldwide ranking

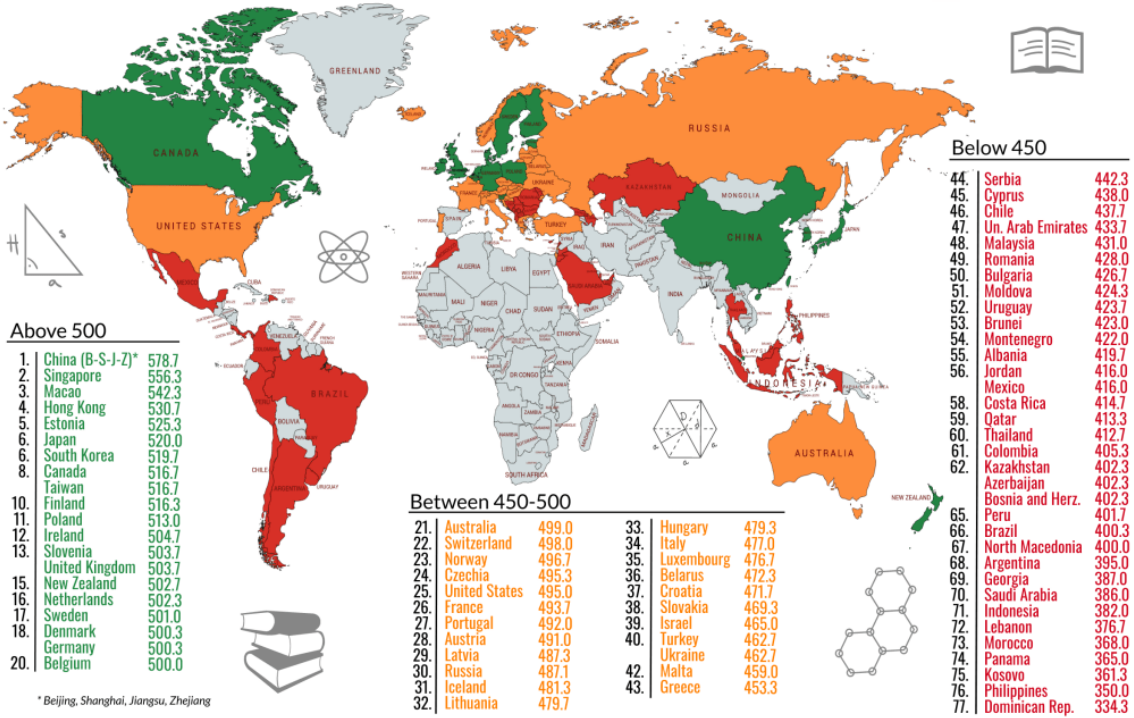
average score of math, science and reading

The Program for International Student Assessment (PISA) is a worldwide study by OECD in 78 nations of 15-year-old students' scholastic performance on mathematics, science and reading.

factsmaps.com

Source: OECD, 2018-2019

above 500 450-500 below 450

Τα αποτελέσματα της τελευταίας αξιολόγησης PISA το 2018. Πηγή: factsmaps.com

Συμπεράσματα

Η συμμετοχή σε ομάδες και φορείς της κοινωνίας των πολιτών είχε ανέκαθεν μεγάλη σημασία για την δημιουργική ανάπτυξη του ατόμου. Μέσα στα χρόνια η αξία των ομάδων αυτών αναγνωρίστηκε και πλέον αρκετά άτομα στρέφονται προς αυτή την κατεύθυνση από τα σχολικά τους χρόνια. Η θεωρία του Habermas συνδυαζόμενη με την δια βίου εκπαίδευση καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η γνώση αποκτάται με γνώμονα κάποιο σκοπό, ο οποίος και δημιουργεί αυτό το ενδιαφέρον. Επιπλέον ένας εκπαιδευτικός ακολουθώντας τα βασικά στοιχεία της θεωρίας του Habermas για έναν ηθικό και δημιουργικό διάλογο και την ισότιμη συμμετοχή των μαθητών, συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη των αυριανών ενεργών πολιτών. Τα νεαρά άτομα αποκτούν έτσι ενδιαφέρον για την κοινωνική δράση κάτι που αποτυπώνεται τόσο σε παγκόσμιο όσο και εθνικό επίπεδο με την μεγάλη συμμετοχή σε συνέδρια MUN. Η δημιουργικότητα που προκύπτει από project και διαθεματικές δραστηριότητες διοχετεύεται αργότερα σε δραστηριότητες όπως η προσομοίωση της λειτουργίας του ΟΗΕ. Για την κατάκτηση αυτής της δημιουργικότητας χρειάζεται η αρμονική συνεργασία μάθησης, διδασκαλίας αλλά και αξιολόγησης. Είδαμε με αυτόν τον τρόπο ότι η εκπαίδευση δεν έχει μόνο οικονομικά οφέλη αλλά με την κατάλληλη εφαρμογή της προωθεί σημαντικές αξίες για το άτομο, όπως η αξία του σεβασμού στην διαφορετικότητα και ο σεβασμός, ενώ αποτελεί και μέσω προώθησης για την καινοτομία και την δημιουργικότητα. Η αξιολόγηση που ουσιαστικά γίνεται για την εκπαιδευτική διαδικασία μέσω των προγραμμάτων PISA δείχνει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα οφείλει να ενισχυθεί και να προσφέρει μια καθημερινή εφαρμογή των γνώσεων των μαθητών και όχι απλά την αποστήθισή τους. Θέλοντας να προβούμε σε μια σύνοψη του ρόλου των προγραμμάτων MUN και της αξιολόγησης PISA, χρειάζεται να αναφέρουμε ότι τα Ελληνικά σχολεία μέσω αυτών και παρόμοιων δράσεων αποκτούν ένα διεθνή χαρακτήρα ο οποίος μπορεί να επηρεάσει τους μαθητές με τρόπο θετικό, ειδικά στην σημερινή παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Τα σχολεία στην χώρα μας οφείλουν να φέρνουν τους μαθητές σε επαφή με το διεθνές περιβάλλον και να μην είναι μόνο απλοί φορείς της γνώσεις που όπως

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΑΤΡΩΝ
UNIVERSITY OF PATRAS

είδαμε η μη αξιοποίησή της σε καθημερινά προβλήματα φέρνει στην επιφάνεια σημαντικές ελλείψεις για την διδακτική διαδικασία στους μαθητές. Τέλος πρέπει να αναφέρουμε ότι μέσω της συνεργασία των τομέων της παιδείας, της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας η δημιουργικότητα και η καινοτομία μπορούν να προωθηθούν, ενισχύοντας την κοινωνική δομή και συμβάλλοντας στην εμφάνιση όλο και περισσότερων ενεργών πολιτών.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αγγελοπούλου Σ., (2019), *Σχολικοί συνεταιρισμοί: Εκπαιδευτικές και κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις*, ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας

Αλαχιώτης, Σ.Ν., Καρατζιά- Σταυλιώτη Ε., (2009), *Διαθεματική και Βιοπαιδαγωγική θεώρηση της μάθησης και της αξιολόγησης*, Εκδόσεις Λιβάνη

Αναστασοπούλου Α., Μητρούλια Σ., Βάθη-Σαράβα Π., (2018), «Οι μαθητές σε ρόλο διπλωμάτη: η επίδραση της συμμετοχής σε Μοντέλα Ηνωμένων Εθνών (MUN) στη διαμόρφωση των πολιτών του αύριο», *11ο Πανελλήνιου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας*.

Βάθη-Σαράβα Π., (2019), *Η καλλιέργεια της δημιουργικότητας στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: προωθώντας την επιχειρηματικότητα και την καινοτομία*, Πανεπιστήμιο Πατρών

Βάθη-Σαράβα Π., Στεφανή Α., Χαϊνάς Ε., (2015). «Οργανωσιακή μάθηση σε ΜΚΟ», Έργο Αρχιμήδης ΙΙΙ, Υπόεργο 2: Εμπειρική διερεύνηση του ρόλου και της λειτουργίας των ελληνικών ΜΚΟ στον τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών και του περιβάλλοντος, *ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας*

Βάθη-Σαράβα Π., (2014), *Πολυπρισματική – διεπιστημονική προσέγγιση και αξιολόγηση της δημιουργικότητας των φοιτητών με έμφαση στην εφαρμογή στατιστικών αναλύσεων*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών

Βάθη-Σαράβα Π., Καπογιάννης Δ., Πολίτης-Στεργίου Ε., (2014), *Η συνεργία παιδείας συνεργατικής και οικονομίας κοινωνικής/αλληλέγγυας ως παράγοντας προωθητικός της δημιουργικότητας και της καινοτομίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Βάος Α. , Ζόγκζα Β. , Κακός Μ. , Καμαριανός Ι. Χ. , Καρακατσάνη Δ. , Καραλής Α. , Κυπριανός Π. , Κωστούλα - Μακράκη Ν. , Λάβδας Κ. Α. , Μουρίκη Α. , Μπάλιας Σ. ,

Σωτηρόπουλος Λ. , Χρυσόχου Δ. Ν., (2008), *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, Εκδόσεις Παπαζήση

Βασιλογιάννης Φ.Κ., (2012), *Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο: ένα φιλοσοφικό σχόλιο στην ιστορία μιας νομικής έννοιας*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Γεωργακόπουλος Θ., (2019), «Σχολεία, μύθοι και το PISA», *Η Καθημερινή*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/1054044/scholeia-mythoi-kai-to-pisa/> Προσπέλαση στις 30/10/2020

Γεωργίου Θ., (2020), «Τα γενέθλια του Γιούργκεν Χάμπερμας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/248807_t-a-genethlia-toy-gioyrgken-hampermas Προσπέλαση στις 10/11/2020

Γεωργίου Θ., (2019), «Ο Γιούργκεν Χάμπερμας ως η συνείδηση της εποχής του και της κοινωνίας του», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/200153_o-gioyrgken-hampermas-os-i-syneidisi-tis-epohis-toy-kai-tis-koinonias-toy Προσπέλαση στις 21/10/2020

Δούση Ε., (2018), «Η ίδρυση της οργάνωσης Greenpeace», *Η καθημερινή* 24/12/2018, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: <https://www.kathimerini.gr/1001552/gallery/epikairothta/kosmos/h-idrysh-ths-organwshs-greenpeace> Προσπέλαση στις 11/09/2020

Δρακοπούλου Ε., (2018), *Εθελοντισμός και νέες μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης*, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Ζάννης Π., (2013), *Ο τρίτος τομέας: μια γενική θεωρία*, Εκδόσεις Παπαζήση

Ζάννης, Π., (2017), «Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Πολιτική: Ο Προσδιορισμός της Σχέσης, τα Διλήμματα στις Εφαρμογές». *Κοινωνική Πολιτική*, 3, 109 - 124. Διαθέσιμο στο σύνδεσμο [:https://doi.org/10.12681/sp.10592](https://doi.org/10.12681/sp.10592) Προσπέλαση στις 06/10/2020

Καρακατσάνη Δ., (2003), *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση*, Εκδόσεις Μεταίχιμο

Καρατζιά-Σταυλιώτη Ε., Καμαριανός Ι., Βάθη-Σαράβα Π., (2014), «Θα μπορέσει η Σταχτοπούτα να πάει στον χορό;». *Πανεπιστήμιο Πατρών*

Κλαπαδώρα Κ., (2017), *Η ιδιότητα του ενεργού πολίτη: Κοινωνικές προεκτάσεις και εκπαιδευτικές εφαρμογές στη σχολική εκπαίδευση*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Κόκκινος Θ., (2012), «Δημιουργικότητα και σχολείο», *Το Βήμα 19/01/2012*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο :

<https://www.tovima.gr/2012/01/19/opinions/dimioyrgikotita-kai-sxoleio/>

Προσπέλαση στις 05/10/2020

Κουράκη Χ., Βορύλλα Β., (2014), «Η καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη μέσα από τα προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με έμφαση σε κείμενα παιδικής λογοτεχνίας», *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού / Τεύχος 13 /2014*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: <https://doi.org/10.12681/icw.17941> Προσπέλαση στις 06/10/2020

Λουκόπουλος Α., (2019), «Αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων». *Παιδαγωγική και διαχειριστική διάσταση, Πανεπιστήμιο Πατρών*

Λυκομήτρου Σ., Αυγητίδου Σ., (2017), «Διαλογικές πρακτικές προς μια συμμετοχική προσχολική εκπαίδευση: Ένα μοντέλο υποστήριξης των εκπαιδευτικών», *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες της Αγωγής και Εκπαίδευσης 2017, Τεύχος 3, σσ. 69-96*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: <https://doi.org/10.12681/dial.14361>, Προσπέλαση στις 10/11/2020

Μανδραβέλης Π., (2016), «Της ημετέρας Παιδείας...», *Η Καθημερινή 02/10/2016*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο:

[https://www.kathimerini.gr/877328/opinion/epikairothta/politikh/ths-hmeteras-](https://www.kathimerini.gr/877328/opinion/epikairothta/politikh/ths-hmeteras-paideias)

[paideias](https://www.kathimerini.gr/877328/opinion/epikairothta/politikh/ths-hmeteras-paideias) Προσπέλαση στις 05/10/2020

Μουζέλης Ν., (2002), *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό. Κριτικές παρεμβάσεις: Πολιτική, κοινωνία, πολιτισμός, θεωρία*, Εκδόσεις Θεμέλιο

Μπάρμπερη Γ., (2018), *Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στην διαχείριση της κρίσης (συσσίτια, τράπεζες τροφίμων, κοινωνικά παντοπωλεία, κτλ.). Μελέτη περίπτωσης.*, ΤΕΙ Μεσολογγίου

Μπιρμπίλη Μ., (2005), *Η μέθοδος project στο νηπιαγωγείο στο Γεωργόπουλος Α.Δ. (επιμ.)*, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Αθήνα Εκδόσεις Gutenberg

Νάσιουλας Ι., (2013), *Κοινωνικές Επιχειρήσεις.*, Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικονομίας

Νικολάου, Γ., (2005), *Διαπολιτισμική Διδακτική. Το νέο περιβάλλον, Βασικές Αρχές.* Ελληνικά Γράμματα

Νικολούδης Π., (2017), «Τα κοινωνικά κινήματα και ως μέσο για την κοινωνική αλλαγή : Το παράδειγμα του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ», *socialpolicy.gr 03/04/2017*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: <http://socialpolicy.gr/2017/04/%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC->

<http://socialpolicy.gr/2017/04/%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%89%CF%82-%CE%BC%CE%AD%CF%83%CE%BF-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CE%BA.html> Προσπέλαση στις 03/10/2020

Νικολόπουλος Τ., Καπογιάννης Δ., (2012), *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία: το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*, Οι εκδόσεις των συναδέλφων

Ντόκος Θ.Π., (2010), «Η ανάγκη για ενημερωμένους και ενεργούς πολίτες», *Η Καθημερινή 23.06.2010*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο: <https://www.kathimerini.gr/720634/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/h-anagh-gia-enhmerwmenoys-kai-energoys-polites> Προσπέλαση στις 02/10/2020

Παναγιωτίδου Ε., (2002), «Που πότε και γιατί αναπτύσσεται η κοινωνία των πολιτών», *Κοινωνία των πολιτών τεύχος 8*

Παρασκευόπουλος Ν.Ι., (2008), *Δημιουργική σκέψη στο σχολείο και στην οικογένεια*, Ελληνικά Γράμματα

Πασιά Ε., (2016), *Οι προοπτικές ανάπτυξης της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας στην Ελλάδα και ειδικότερα η συμβολή της στην αύξηση της απασχόλησης*, ΤΕΙ Μεσολογγίου

Πύργος Α., (2017), «Κοινωνία των πολιτών: ο τρίτος δρόμος της πολιτικής», *socialpolicy.gr*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο :

<https://socialpolicy.gr/2017/04/%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1->

<https://socialpolicy.gr/2017/04/%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CF%8E%CE%BD-%CE%BF-%CF%84%CF%81%CE%AF%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B4%CF%81%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80.html>

Προσπέλαση στις 30/09/2020

Σκουλάς Γ.Ε., (2013), «Η κριτική σκέψη του J. Habermas για τις μορφές της σύγχρονης κοινωνίας», *Το Βήμα των κοινωνικών επιστημών, Τόμος ΙΣΤ, τεύχος 62 Φθινόπωρο 2013*

Σουλιώτη Ε., Παγγέ Τ., (2004). «Διαθεματική Προσέγγιση και Διδασκαλία. Η μέθοδος project», *Νέα Παιδεία*

Τέντες Π., Τουλιάτος Σ., (2016), Η «διαθεματικότητα» και η αποδόμηση της γνώσης, *Η Εφημερίδα των Συντακτών 30/11/2016*, Διαθέσιμο στο σύνδεσμο https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/91783_i-diathematikotita-kai-i-apodomisi-tis-gnosis, Προσπέλαση στις 02/11/2020

Φερόνας Α., (2009), «Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της σε Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα», *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*

Φώκιαλη Π., (2010), «Σημειώσεις στο μάθημα Οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και εκπαίδευση», *ΤΕΠΑΕΣ*

Χρυσafίδης, Κ., (2004), «Διαθεματικότητα: Θεωρητική προσέγγιση, όρια και δυνατότητες εισαγωγής στο Ελληνικό Δημοτικό Σχολείο». *Πρακτικά συνεδρίου: Διαθεματικότητα στην εκπαίδευση: Διδασκαλείο Γληνός*

Ξένη

Acemoglu D., Robinson J. A., (2012), *Why nations fail.*, Crown publishing group

Acemoglu D., Laibson D., List J.A., (2015), *Μικροοικονομική*, Εκδόσεις Κριτική

Besanko D.A., Braeutigam R.R., (2008), *Μικροοικονομική.*, Εκδόσεις Gutenberg

Deresiewicz W., (2008), «The Disadvantages of an Elite Education», Available at:

[https://theamericanscholar.org/the-disadvantages-of-an-elite-](https://theamericanscholar.org/the-disadvantages-of-an-elite-education/#.X138rmgzZPY)

[education/#.X138rmgzZPY](https://theamericanscholar.org/the-disadvantages-of-an-elite-education/#.X138rmgzZPY) Προσπέλαση στις 01/10/2020

Glover, T.D., (2004). *The 'Community' Center and the Social Construction of Citizenship*, Leisure Sciences

Grossmann, M., (2000), *The Human Capital Model. In: A.J. Culyer, J.P. Newhouse (eds.)*, Handbook of Health Economics, Elsevier editions

Hodgin G., (2011), *Model UN Handbook: A Preparation for MUN Conferences 1st Edition*, Hamilton books

Hosu I., (2012), «Social Economy: Challenges and Opportunities, Transylvanian Review of Administrative Sciences», Available at:

[https://www.researchgate.net/publication/290281782_Social_Economy_Challenges_a](https://www.researchgate.net/publication/290281782_Social_Economy_Challenges_and_Opportunities)

[nd_Opportunities](https://www.researchgate.net/publication/290281782_Social_Economy_Challenges_and_Opportunities) Προσπέλαση στις 29/09/2020

Katsillis I., (2017), «Confronting contemporary educational challenges through research», *International conference on educational research*

Muldoon, James P. (1995), «The Model United Nations Revisited. Simulation & Gaming», *Sage journals*, Available at:

<https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1046878195261003> Προσπέλαση στις

04/11/2020

Sharp, C. (2004). *Developing Young Children's Creativity: What Can We Learn From Research?* Readership: Primary, Issue 32

Stahl T., (2013) *Habermas and the project of immanent critique*. *Constellations* 20(4), Available at: <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12057>, Προσπέλαση στις 02/11/2020

The Guardian, (2013), «Pisa 2012 results: which country does best at reading, maths and science?», Available at: <https://www.theguardian.com/news/datablog/2013/dec/03/pisa-results-country-best-reading-maths-science> Προσπέλαση στις 04/11/2020

Ιστοσελίδες

<https://www.greenpeace.org/international/explore/about/values/> Προσπέλαση στις 10/09/2020

<https://factsmaps.com/pisa-2018-worldwide-ranking-average-score-of-mathematics-science-reading/> Προσπέλαση στις 02/11/2020

https://mun.bestdelegate.com/?utm_source=bestdelegate.com&utm_medium=referral&utm_campaign=navbar Προσπέλαση στις 02/11/2020

<https://www.nmun.org/assets/documents/NMUNPPGuide.pdf> Προσπέλαση στις 02/11/2020

<http://www.redcross.gr/default.asp?pid=7&la=1> Προσπέλαση στις 12/09/2020

<https://www.thebalancecareers.com/soft-skills-525745> Προσπέλαση στις 28/11/2020

<https://www.wisemee.com/getting-started-with-mun/> Προσπέλαση στις 02/11/2020

<https://www.worldbank.org/en/country/jordan/publication/jordan-program-for-international-student-assessment---pisa-2018> Προσπέλαση στις 03/11/2020

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Πανεπιστήμιο Πατρών. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1988 και τα άρθρα 2,4,6 παρ. 3 του Ν.1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.

Κωστήνα Μαρία, 2020